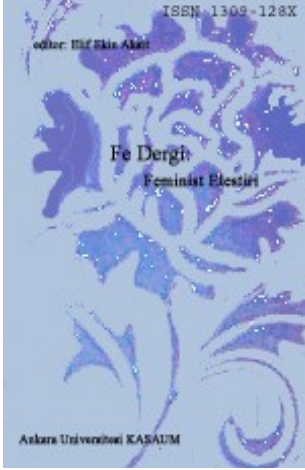

Yayınlayan: Ankara Üniversitesi KASAUM
Adres: Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cebeci 06590 Ankara

Fe Dergi: Feminist Eleştiri Cilt 7, Sayı 1
Erişim bilgileri, makale sunumu ve ayrıntılar için:
<http://cins.ankara.edu.tr/>

Küresel yoksulluk içinde kadın yoksulluğu, küresel kadın hareketi içinde yoksulluk odaklı STK'lar
Betül Yazar

Çevrimiçi yayına başlama tarihi: 9 Haziran 2015

Bu makaleyi alıntılar için: Betül Yazar, “Küresel yoksulluk içinde kadın yoksulluğu, küresel kadın hareketi içinde yoksulluk odaklı STK'lar,” *Fe Dergi* 7, no. 1 (2015), 32-49.

URL: http://cins.ankara.edu.tr/13_3.pdf

Bu eser akademik faaliyetlerde ve referans verilerek kullanılabilir. Hiçbir şekilde izin alınmaksızın çoğaltılamaz.

Küresel yoksulluk içinde kadın yoksulluğu, küresel kadın hareketi içinde yoksulluk odaklı STK'lar
Betül Yarar*

Bu makalede yoksulluğun küreselleşmesi ve kadın yoksulluğu sorunları bağlamında geliştirilen politikalar eleştirel bir gözle incelenmiştir. Makalenin amacı, ulusötesi örgütler tarafından üretilen, yerel düzeyde uygulamaya sokulan ve özellikle STK'lar üzerinden yürütülmeye çalışılan mikro politikaların ve çalışma programlarının içerdiği bazı temel sorunları ortaya koymaktır. Bu bağlamda yoksullukla ve kadın yoksulluğuyla mücadelenin STK'laşması, STK'ların geliştirdikleri politikalarla neo-liberal politikalar arasındaki etkileşimin sonuçları gibi olgular sorunların temel kaynakları olarak öne çıkmaktadır. Mikro çalışmalara yön veren başta STK'lar olmak üzere pek çok toplumsal aktörün yoksulluk ve kadın yoksulluğuna ve kadın hareketinin bu alanda etkin olan politikaların sınırlılıklarıyla yüzleşmesi ve kendi kavramsal setlerini ve ajandalarını gözden geçirmeleri gerektiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca STK'ların devletin ve diğer kapitalist ajanların egemen makro politikalarıyla ilgili eleştirel bir bakış açısı geliştirmeksizin hareket etmesinin neo-liberalizmin hegemonyasını derinleşmesine neden olabileceği belirtilmiştir. Bütün bunlara bağlı olarak, makale yerel düzeydeki sosyolojik dinamiklere ve farklılıklara duyarlı, ancak makro-yapısal faktörleri de gören bir kadın yoksulluğuyla mücadele stratejilerinin geliştirilmesi önerisiyle sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, kadın yoksulluğu, kapitalist küreselleşme, neo-liberalizm, kadın hareketi, kadın STK'ları, feminizm, STK

Women's poverty within global poverty, poverty centered NGO's in global women's movement

In this paper, policies that have been developed in respect to the problems of globalization of poverty and poverty of women are analysed with critical eyes. It aims to reveal certain basic problems that micro politics and working programmes produced by supranational organizations (i.e. World Bank, European Union, United Nations, etc.), carried out at the local level and executed mainly by local NGOs consist of. In this context, issues like NGOisation of struggle with poverty and women's poverty and outcomes of the interaction between policies produced by NGOs and neo-liberal politics are highlighted as the main causes of the problems. The paper comes to a conclusion that agents (primarily NGOs) that are directing micro programmes should come to terms with the limits of policies effective in this field and should review their conceptual sets and agendas. Moreover it is stated that for NGOs acting without evaluating a critical perspective against dominant macro politics of the state and other capitalist agencies might lead to deepen the hegemony of neo-liberalism. In respect to all these, the paper ends with suggesting in the struggle with women's poverty to develop strategies that are not only sensitive to local sociological dynamics and differences, but also conscious of macro structural factors.

Key words: Poverty, women's poverty, capitalist globalisation, neo-liberalizm, women's movement, women's NGOs, feminism, NGOs.

Giriş

Bilindiği gibi küreselleşme sürecinde yoksulluk sorunu farklı biçimler kazanmış ve kadın yoksulluğu bu yeni gelişimin önemli boyutlarından biri haline almıştır. Bu makale bu bağlamda günümüzde Dünya'da ve Türkiye'de egemenlik kazanmaya başlayan yeni yoksulluk ve kadın yoksulluğu sorununa ve bu sorunlarla mücadele politikalarına odaklanmaktadır. Bu genel çerçevede içinde makalede ilk olarak neo-liberal küreselleşmenin derinleştirdiği bir sorun olarak yoksulluk ve yoksulluğun küreselleşmesi meselesine değinilmiştir. Aynı bağlamda yoksulluğun farklı yüzlerinden biri olarak kadın yoksulluğu tartışılmıştır.

Daha sonraki bölümde ise 1980'lerden sonra küreselleşmenin ivme kazandığı dönemlerde STK'ların yükselişi ve bunların genel olarak yoksullukla ve özel olarak da kadın yoksulluğuyla mücadeledeki rolleri ve

* Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi

sorumlulukları ele alınmıştır. Burada özellikle kadın hareketinin Dünya’da ve Türkiye’de STK’laşmasına ve bunların neo-liberal politikaların derinleştirdiği ve kadınların farklı bir biçim ve düzeyde maruz kaldığı toplumsal sorunlarla ilgili sorumlulukları ve yoksullukla mücadele konusundaki pozisyonları eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir.

Neo-liberal ekonomik politikalar ekseninde küreselleşme, küresel yoksulluk ve Türkiye

Geniş tanımıyla küreselleşmenin ekonomik boyutu özellikle uluslararası düzeyde finansal varlıkların ve insanların (başta mal ve hizmet olmak üzere) hareketliliklerinin artırılması ve ulusal ekonomilerin küresel piyasa ve üretim ilişkilerine entegrasyonunu vurgulayan bir kavramdır. Ancak bu olguya daha tarihsel açıdan baktığımızda, kapitalist küreselleşmenin toplumsal etkilerinin bilgi, para, insan, mal ve hizmetlerin hareketliliğinin artmasının ötesine geçtiği ve sanıldığı kadar masum olmadığı göze çarpar. Kapitalist küreselleşmenin neo-liberal politikalar ekseninde bugün kazandığı yeni rota açısından konuya bakan pek çok sosyal bilimci ve araştırmacının da ileri sürdüğü gibi, küreselleşme ulusal üretimlerin ve istihdamın daralması, esnekleşmesi ve denetimin zayıflamasıyla sonuçlanmakta ve küresel rekabet koşullarını keskinleştirmektedir. Bunu yaptığı ölçüde kapitalist küreselleşme, küresel rekabet gücü düşük olan coğrafyaları ve emek yoğun istihdam alanlarını işsizlik, yoksulluk ve sosyal dışlanma riskleriyle tehdit eden bir süreç olarak karşımıza çıkar. Egemen neo-liberal politikaların sermaye yanlısı siyasalarının etkisiyle, daha önce devletin üstlendiği sosyal hizmetlerin piyasalaştırılıyor olması gerçeği, emek girdilerinin düşürülmesine karşı fiyatların yükseltilmesi ikiliğine dayalı yeni ekonomik rasyonaliteyle birleşince, mevcut yoksulluk sorununun bugün derinleşmekte ve biçim değiştirmekte oluşunun nedenleri biraz olsun açıklık kazanır. Söz konusu neo-liberal politikalar büyük sermaye yanlıdır ve dünya ekonomisini bir avuç uluslararası banka ve küresel tekelin gölgesine iter.

Chossudovsky’nin de belirttiği gibi küresel ekonomi ulusal devlet kurumlarını etkisizleştiren ve istihdam ile ekonomik etkinliklerin daralmasına hizmet eden bir “uluslararası alacak tahsilatı süreci” tarafından düzenlenmektedir. 1980’lerin başından bu yana uluslararası kredi kuruluşlarının vasiliğinde yürütülen bu süreç, neo-liberal ekonomik politikalara dayanan ekonomik yeniden yapılanma programlarının ulusal ekonomilere dayatılmasıyla işlerlik kazanmıştır. Sermaye birikiminin dünya ölçeğinde düzenlemesini hedefleyen makro-ekonomik yönetim biçiminin “yapısal uyum programları” eşliğinde yürütülmesi sürecini yönlendiren aktörlerin başında bu uygulamaların sponsorluğunu üstlenen Bretton Woods kuruluşları, yani IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi egemen ekonomik ve mali çıkarları düzenleyici kuruluşlar ve idari yapılar gelmektedir. Bu özellikle “gelişmekte olan ülkelerin” gözetimi hedefiyle oluşturulmuş işbirliğine Chossudovsky “üçlü yetki paylaşımı” adını verir (Chossudovsky 1998, 40). Ancak söz konusu makro-ekonomik reformların sadece Üçüncü Dünya’da ve Doğu Avrupa’da uygulanan yapısal uyum programlarıyla tüketilemeyeceği, 1990’ların başında OECD ülkelerinde benimsenen ekonomik reformlarla anlaşılmasıdır. Chossudovsky’nin de belirttiği gibi zorlama mekanizması veya kurumsal işleyişi farklı olmakla birlikte, yapısal uyum programı 1990’lardan itibaren “gelişmiş ülkelerde” de uygulanmaktadır. Esasen neo-liberal ekonomik politikaların Batı’da 1980’lerden beri yaygın bir biçimde uygulanmaya başladığı düşünülürse, Batı’da sermayenin bu yeni egemenlik biçiminin 1990’lardan daha eskilere dayandığı ileri sürülebilir.

Bilindiği gibi 1980’lerde neo-liberal ekonomik ve politik stratejiler temelinde Türkiye’nin küresel kapitalizmle entegrasyonu süreci hızlanmıştır (Özkazanç 1999; Tünay 1993; Yalman 1997; Yazar 2009). Türkiye’de de bu süreçte aktif rol oynayan öznelerin başında IMF ve Dünya Bankası gelmektedir. 1979 yılında ağırlaşan ekonomik krizi atlatmak için ihtiyaç duyulan dış yardım, Türkiye’nin “istikrar programını” benimsemesini zorunlu hale getirmiştir. Amerikan yönetimi, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların teşvikiyle Türkiye’de de uygulanan bu program genel yapısal uyum politikaları çerçevesinde yürütülmüştür. Piyasayı güçlendirmeyi ve devleti ve kamu sektörünü küçültmeyi hedefleyen bu program siyasa formüle etmeyi ve uygulamayı daha etkili kılmak üzere yapılacak kurumsal ve hukuksal değişikliklerin yanı sıra, yukarıda bahsedilen eksende irdelenebilecek neo-liberal ekonomik uygulamaları içermektedir (Barkey, 1990; Eralp, Tünay ve Yeşilada 1993; Güler 1996; Kazgan 1999; Yalman 1997). Neo-liberal özelleştirme ve düzensizleştirme (deregulation) siyasaları planlı ekonomi programı çerçevesinde uygulanan eski ulusal kalkınmacı stratejinin terk edilmesi ve piyasa ekonomisine ve küçük devlet ilkelerine dayanan ihracat merkezli yeni ekonomik stratejiye geçiş anlamına gelmektedir (Keyder 1996).

Türkiye, bir yandan IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarla imzaladığı anlaşmalar temelinde değişmekte olan küresel ekonomiyle ilişkisinde yeni bir aşamaya girerken, diğer yandan bu

entegrasyon sürecini hızlandıracak yapısal/siyasal değişiklikler (örneğin sendikalaşma ve siyasi katılım gibi bireysel hakları kısıtlayan, buna karşı devlet gücünü yeniden sağlayan anayasal ve yasal değişiklikler) gerçekleştirilmiştir. Yapısal uyum programının üretim sektörleri, emek piyasası ve gelir dağılımı üzerindeki etkilerine bakacak olursak, bu dönemde genel olarak sanayi sektöründe bir gerileme gerçekleştiği ve yeni uygulamaların büyük ölçekli firmaları orta ölçeklilere nazaran daha avantajlı hale getirdiği belirtilebilir (Barkey 1990, 178). Bunlar daha çok uluslararası pazara üretim yapan ve ihracat hacmi geniş büyük firmalardır. Uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için bu firmaların çalıştırdıkları işçi ücretlerini kolaylıkla aşağı çekebilmesi önemlidir. Bu nedenle üretim sürecinin esnekleşmesine ve taşeronlaşmasına paralel olarak istihdam biçimlerinin artarak enformelleşmesi söz konusu olmuştur. Dolayısıyla bir yandan emek piyasası küçülürken, diğer yandan enformel emek piyasası genişlemekte ve emek piyasasındaki düzensizleşme artmakta ve işçi ücretlerindeki gerileme hızlanmaktadır (Köse ve Öncü 2000, 72-91).

Buna karşı finans kapital dikkate alındığında, önemli ekonomik gruplar bankacılık sektörü ve rantiyerlerdir (Boratav 1999, 222-223). Boratav ticaret sektörü açısından, 1980'lerde genel olarak ticari sermayede ve özellikle de dış ticarete dönük ticari sermayede nispi bir artış gözlemlenmiştir. Bunun dışında Türkiye'de 1980'lerde devlet desteğinin ve yardımlarının azalması ve artan faiz oranları sonucunda tarımsal nüfusta ciddi bir yoksullaşma söz konusu olmuştur ve bu da en çok küçük köylüleri vurmuştur (Aydın 2001, 11-32). Bu tabloya, istihdamın daralması sonucunda artan işsizlik oranlarının, emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan işçilerin ve çalışanların ücretlerindeki düşüş ve çalışma koşullarındaki bozulmanın dışında, sosyal kamusal hizmetlerdeki gerilemenin ve sosyal haklara getirilen kısıtlamaların eklenmesi gerekmektedir. Bunun dışında yükselen göç ve hızlı kentleşmenin yarattığı sorunların da bölgesel adaletsizliklerdeki, kır-kent ayrımındaki ve kent içi bölgesel eşitsizliklerdeki derinleşmeye paralel olarak ele alınması önemlidir.

Bütün bunlara karşı sosyal dağıtım ve bölüşüm açısından vatandaşlık hakları temelinde geliştirilen sosyal adaletçi bir programa veya piyasaya dayanan resmi mekanizmalar yerine, gayri-resmi mekanizmalar ve patronaj politikalarının öne çıkarılması söz konusudur (Buğra 2000, 97-127). Bu şekilde 1980'lerden bu yana neo-liberal politikalar, Türkiye'ye özgü bir biçimde, değişik kanunsuz ve usulsüz gelir yaratma biçimlerinin gelişimine zemin oluşturmuştur. Düşünüldüğünde, bütün bu önlemlerin özellikle kent merkezli uygulamalar olması dikkat çekicidir. Keyder ve Öncü bu yaklaşımı, sosyal refah devletinin geri çekilmesiyle boşalan adil dağıtım sorununun yaratacağı toplumsal çatışmaların önünü kesecek bir araç ve uzlaşma yaratma biçimi olarak "kent popülizmi" şeklinde adlandıırırlar (Keyder ve Öncü 1993). Bütün bunları Türkiye'de uygulanan "yoksulluk yönetimi" stratejileri veya yoksulluğu yönetilebilir kılmanın yolları olarak yorumlamak mümkündür.

Küreselleşme, yoksulluk ve kadınlar: Emeğin feminizasyonu, kadınlar açısından yoksulluğun farklılaşması, sosyal yardım faaliyetlerinin ve bakım emeğinin kadınlaşması

Genel olarak yoksulluk bölgesel, etnik, sınıfsal, yaş, cinsiyet ve benzeri eşitsizlik ilişkileriyle birlikte ele alındığında ortaya farklı yoksulluk deneyimleri çıkmaktadır. Örneğin kentsel ve kırsal yoksulluk birbiriyle ilintili olup, yoksullukla ilgili diğer toplumsal dinamiklere ve olgulara (örneğin göç ve göçerlere) kapı aralar. Dolayısıyla yoksulluk değişik görünümleri ve yüzleri olan farklı toplumsal eşitsizlik dinamikleriyle iç içe geçmiş karmaşık bir olgudur. Bunun dışında savaş, ekonomik krizler, doğal afetler gibi yoksulluğun katmerlendiği ve/veya sosyolojik dinamiklerinin değişime uğradığı bağlamlardan da söz edilebilir. Bu sosyolojik dinamikleri anlamak için egemen ekonomik stratejiler, devlet rejimleriyle birlikte ve ilişki içinde ele alınması gerekmektedir. Ayrıca yoksulluğun nasıl yaşandığını ortaya koymak üzere mikro ölçekte ve risk grupları (kadınlar, çocuklar, yaşlılar/emekliler, belirli etnik gruplar, dini cemaatler, göçmenler, engelliler, vs.) açısından konuyu irdelemek mümkündür.

Riddle ve Robinson Dünya Bankası'nın 1992'de yayınladığı verilere dayanarak, 1990'da yaklaşık 1 milyar insandan fazlasının yoksulluk içinde yaşadığını ve özellikle küresel kapitalizmin yarattığı iktisadi rekabetten olumsuz etkilenen dünyanın güney yarım küresindeki belirli coğrafyaların yoksulluğun küresel ölçekteki bu artışından daha fazla etkilendiğini belirtmektedirler. Dünya ölçeğinde yoksul nüfusun üçte ikisi Asya'da, dördte biri ise Afrika'nın Aşağı-Sahra bölgesinde, geri kalanı ise Latin Amerika ve Karayipler'de yaşamaktadır (Riddle ve Robinson 1995, 9-10). Chossudovsky'ye göre 1993 yılında dünya nüfusunun %15'ine sahip zengin ülkeler toplam dünya gelirinin %80'ine yakını kontrol ederken dünya nüfusunun "düşük gelirli ülkeler grubunu" temsil eden %56'sı yaklaşık %5'ini almıştır (Chossudovsky 1998, 43). Bu gerçek esasen yoksulluğun tarihsel-coğrafi koşullarına da işaret etmektedir. Ancak bu tür bölgesel ayrımlar ve yoksullukla ilgili

bölgesel analizler yaparken, kapitalist küreselleşmenin ve küresel ölçekte egemenlik kazanmış olan neo-liberal politikaların sonucunda yoksulluğun küreselleştiğini ve küresel yoksulluğun daha önce yaptığımız coğrafi ayrımları bir biçimde aşarak gündemimize girdiğini de göz önünde tutmamız gerekir. Bir başka deyişle, farklı coğrafyalarda ayrı biçimlerde tezahür etse de, yoksulluk örneğin Doğu, Güney ve Kuzey ülkelerinin ortak bir sorunu halini almıştır. Yani gelişmiş olarak adlandırılan bölgeler de dahi yoksulluk temel sorunlardan biridir.

İnsel 1990'lı yıllarda uluslar arası çevrelerde mutlak yoksulluk kriterlerinden görelî yoksulluk kriterlerine doğru bir kayma olduğunu ortaya koyar (İnsel 2005; İnsel 2001, 62-72). Oruç da Birleşmiş Milletler Kalkınma Programları çerçevesinde yaptığı incelemeler sonucunda benzer bir değişimden söz eder. Bu değişimi zorlayan temel etmenler yukarıda da değinildiği gibi özellikle 1980'lerde uygulanan yapısal uyum politikalarının olumsuz toplumsal sonuçlarının görünürlük kazanması ve buna bağlı olarak uluslararası kuruluşlara karşı artan eleştirilerdir. Burada çarpıcı olan kalkınmanın gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğu gidermediği, daha ötesi yoksulluğun büyümeye devam ettiği gerçeğidir. 1990'lı yıllarda kalkınma hızının artmasının yoksulluğu kendiliğinden azaltmadığını somut biçimde ortaya koyan olgu, yoksulluğun artık gelişmiş ülkelerin de bir sorunu olarak görülmeye başlamasıdır. Bunun dışında ortaya iki tür yoksul grubun çıkması da çarpıcı bir gelişme olarak karşımıza çıkar. Bunlardan biri geleneksel mutlak yoksullardır. İkincisi ise önceden yoksul olmayıp yeni iktisadi ve sosyal yapılanmanın dışlanması sonucunda yoksullaşanlardır. Burada önemli olan bu ikinci yoksul kesimin içine çalışanların da girmesidir.

Bilindiği gibi kadınlar ve erkekler yoksulluğu farklı biçimlerde yaşarlar. Kadın ve erkekler arasındaki eşitsizlik ilişkilerini haklara, kaynaklara ve güce erişim açısından inceleyen Ecevit, yoksulluk ile cinsiyete dayalı toplumsal eşitsizlik ilişkileri arasında karşılıklı bir etkileşimin söz konusu olduğunu, eşitsizlik ilişkilerinin kadınların genel yoksullaşmadan daha fazla etkilenmesine neden olurken, tersinden yoksulluğun cinsiyete dayalı eşitsizlik ilişkilerini pekiştirme riskini beraberinde getirdiğini hatırlatır. Ecevit "kadınlar daha mı yoksuldur" sorusuna şu somut verilerle cevap verir: "Dünyadaki toplam işgücünün 2/3 ü kadınlara aitken; kadınların günlük çalışma süreleri saat olarak erkeklerinkinden %25 daha uzunken ve bütün dünyada toplam gıdanın %50'sini kadınlar üretmekteyken, kadınların geliri dünya gelirinin yalnızca %10'u kadardır. Dünyanın tüm varlığının ancak %1'i kadınlara aittir. Dünyadaki tüm yoksulların %70'ini kadınlar oluşturmaktadır. Yoksul hanelerin toplamı içinde kadın reisli haneler çoğunluktadır" (Ecevit 2003, 85). Ayrıca Ecevit pek çok uluslararası sözleşmeye ve metne vurgu yaparak, yoksulluk açısından kadınların özel bir risk grubu oluşturduğunun ve kadınlarının yoksulluğunun bir dünya sorunu olduğu gerçeğinin altını çizer. Yoksulluğun küreselleşmesine paralel olarak tüm bunlar beraberinde "yoksulluğun kadımlaşması" olgusunu getirmektedir. Ecevit kadınların daha fazla yoksullaşmasının nedenlerine de somut açıklamalar getirir. Ona göre, kadınları kronik yoksulluğa karşı korunmasız bırakan koşullar, hane gelirlerinin ve değerlerinin dağılımında ve kontrolünde, kredi gibi üretken değerlere erişimde, kaynakları kullanmada, mülkiyet üzerinde söz hakkına sahip olmada güçsüz konumda olmaları ve eşitsiz muamele görmeleri; işgücü piyasasında karşılaştıkları ayrımcılıklar; ev içinde yeniden üretim ile ilgili sorumlulukları nedeniyle ücretli ekonomik faaliyetlerinin sınırlanması; ekonomik ve politik kurumlarda yaşadıkları sosyal dışlanma olarak sıralanabilir (Ecevit, 2003: 85).

Yoksulluk bağlamında çizilen bu genel resim Türkiye'deki kadınlar açısından da geçerlidir. 2001 yılında hazırlanan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Raporu'nda belirtilen verilere şöyledir:

Türkiye'de gelir getiren fertlerin %36'sı kadın, %64'ü erkektir. Buna karşılık yaratılan gelirin sadece %12'si kadınlara, %88'i erkeklere aittir. Erkeklere fert başına düşen ortalama gelir, kadınlar için fert başına ortalama gelirin 4.2 katıdır. Gerek kadınlarda gerekse erkeklerde ortalama geliri en düşük olan grup, okuryazar olup bir okul bitirmeyenlerdir. Bu grupta bile erkeklerin elde ettiği gelir kadınların neredeyse 10 katıdır. En yüksek gelirlî grup olan lisansüstü dereceli kadınlar ve erkekler grubunda dahi, kadınlar erkeklerin ancak yarısı kadar gelir elde etmektedirler (Ecevit 2003, 86).¹

Küresel yoksulluğun kadınlar açısından nasıl sonuçlandığını, "yoksulluğun kadımlaşması" sürecinin nasıl farklı yoksul kadın profilleri ürettiğini anlamak için, bu olguların içinden geçmekte olduğumuz tarihsel süreçle ilişkisini biraz daha somut biçimde ortaya koymamız gerekmektedir. Bu bağlamda temel mesele Wichterich'in de belirttiği gibi küreselleşmenin kadınlar açısından farklı sonuçları olduğu ve küreselleşmenin kadınların yaşamlarını farklı biçimlerde dönüşüme zorladığı gerçeğidir. Wichterich'in de ortaya koyduğu gibi bugün küresel pazar erkek ve beyazdır. Buna karşı kadınlar için küreselleşme çok farklı anlamlar taşımaktadır. Bazı

bölgelerdeki kadınlar için istihdam alanına artan katılım, özgürleşme ve demokrasi mucizesi gibi sunulan neo-liberal küreselleşmeyi kadınların somut deneyimleri açısından ortaya koymayı hedeflediğinden, Wichterich'in çalışması kadın yoksulluğunu anlamamız açısından önemli bir kaynaktır (Wichterich 2004, 153-154). Ona göre küreselleşme bazı coğrafyalarda yaşayan kadınlara daha yüksek istihdam olanağı ve bununla beraber gelen modernleşme etkileri sunsa da, bunun bedeli oldukça ağırdır. Burada özellikle vurgulanan emeğin kadınlaşmasıdır. Ancak bunun sonucunun çok ciddi değerlendirilmesi gerekmektedir. ABD liderliğinde şekillenen 21. yüzyıl küresel ekonomisi, refah, büyüme ve demokrasi vaatleriyle süslense de gerçek oldukça açıktır.

Emeğin kadınlaşması esasen eski bir olgudur. Wichterich'in de belirttiği gibi emek-yoğun üretim, kapitalizmin ilk döneminden bu yana tarihte her zaman ve her yerde kadın-yoğun olmuştur. Ancak özellikle 1970'lerden beri neo-liberal politikalar ekseninde bu süreç hızlanmıştır. Kadınlar Güney'deki ihracata yönelik üretim yapan fabrikalarda devam eden bu sürecin ve Güneydoğu Asya 'kaplanları'nın o çok övülen büyüme mucizesinin gerisinde yatan temel aktörlerdir. İhracat amaçlı üretimin ve serbest pazarın kadın istihdamını arttırdığını, 1970 ile 1990 arasında büyüme hızlarında ve ihracatta en yüksek artışın görüldüğü ülkelerde kadınların toplam işgücü içindeki payının da artıyor olduğundan hareketle ileri sürmek mümkündür. Gerçekten de örneğin Güneydoğu Asya'da bu rakam %25'ten %44'e çıkmıştır (Wichterich 2004, 24). Ancak Wichterich bütün bu rakamların bizi gerçeklikten nasıl uzaklaştırma riski taşıdığını farklı ülkelerden verdiği önemli örneklerle kanıtlamaktadır. "Emek yoğun sektörlerin feminizasyonu" olarak da kavramsallaştırılan bu süreç, aynı zamanda emeğin kayıt dışılaşması, taşeronlaşma ve esnek iş gücü gibi dinamiklerle birlikte işlediği için ağır ve kötü çalışma koşulları, kölelik düzeyinde çalışma disiplini, açlık sınırındaki ücretler ve sürekli işten çıkarılma tehdidi anlamına gelmektedir. Bugün sıklıkla söz edilen Çin mucizesinin ardında böyle bir gerçek yatmaktadır. Genç, esnek, uysal olduklarından kadınların tüketim mallarının jokerleri gibi olduğunu vurgulayan Wichterich, Çin'de büyük patlama gösteren oyuncak sanayinde bugün bu koşullarda bir milyondan fazla kadının istihdam edildiğini belirtir (Wichterich 2004, 26). Bunun dışında neo-liberal küreselleşme, sermaye dolaşımını serbestleştirdikçe, üretimin emek yoğun bölümlerinin emeğin ucuz olduğu ve güçlü demokrasilerin olmadığı ülkelere doğru kaydırılması söz konusu olmuştur. Bu şekilde üretimde görülen kaymalar sıklıkla sanayileşmiş ülkelerde yer alan üretim birimlerinin kapanmasını ve bu bölgelerde yaşayan kadınların işten çıkarılmalarıyla sonuçlanarak kadınları karşı karşıya getirebilmektedir. Ayrıca kimi coğrafyalarda üretimde otomasyona geçiş veya üretim sürecinin rasyonelleştirilmesi ve teknolojik değişim sonucunda kadınlar aniden ve hızla işten çıkarılabilmektedir.

Bu bağlamda uluslararası ve ulusal ölçekte eşitsizliklerin arttığı ve uçurumların derinleştiği bir dönemde, kadınlar arası farklılıkların ve farklı yoksulluk ve yoksunluk biçimlerinin de görünürlük kazandığını belirtmek gerekir. Örneğin yukarıda çizilen tabloda da görüleceği gibi kadınlar açısından Batı'da temel sorun işsizlikten, kalkınmakta olan ülkeler açısından sorun kadının iş gücü piyasasına artan katılımına rağmen bu katılımın niteliksizliğidir. Ancak benzer bir ayrışma gelişmiş ülkelerdeki kadınlarla, gelişmekte olan ülkelerdeki kadınları değil, aynı ulusal coğrafyalar içindeki kadınları da karşı karşıya getirmekte veya onların genel toplumsal gelişimle ilişkilerini farklılaştırmaktadır. Günümüzde örneğin göçmen kadın olmak, belirli bir etnik veya dinsel kimliğe sahip kadın olmak, çoğu zaman kadınların istihdam olanaklarından, hizmetlerden ve haklardan yararlanma biçimlerini ve olasılıklarını olumlu veya olumsuz etkileyecek faktörlerdir.

Tüm bu olgular dikkate alındığında kadınların bugün içinde bulunduğu yoksullaşma sürecinin veya yoksullaşma riskinin nedenlerini anlamak için sadece kapitalist küreselleşme dinamiklerine bakmamız yetersiz olacaktır. Unutulmamalıdır ki neo-liberal küreselleşme beraberinde etnik ve dinsel savaşları ve savaş koşullarının yarattığı yeni ve çok daha derin sorunları ve yoksullukları beraberinde getirmektedir. Burada bizim açımızdan en temel olan, kapitalizmin bu yeni biçiminin veya evresinin toplumsal cinsiyete dayanan eşitsizlik ilişkileriyle nasıl iç içe geçtiğinin yerel düzeyde irdelenmesini gerektirir. Wichterich'in vurguladığı gibi, geleneksel bağlardan koparmaya zorladığı ölçüde, neo-liberal politikaların kadınları özgürleştireceği savunulduğundan, bu ilişkiyi dikkatle incelemek ve bunu yaparken de hem iktisadi hem siyasal hem de sosyal dinamikleri ilişki içinde ele almak önemlidir.

Ayrıca üzerinde durulması gereken bir başka olgu kadının çocuk bakımı ve ev işlerinden sorumlu kişi olarak şekillenen toplumsal rolüdür. Bu rol tanımı günümüzde istihdam daraldıkça kadınların istihdam alanından ev içi hizmetlere geri çağırılmasında kullanılan en önemli araçtır. Yine sosyal hizmetlerin devletin sorumluluk alanından giderek uzaklaşması, Wichterich'in deyiimiyle "sosyal güvenliğin feminizasyonu" veya ücretsiz emeğe dönüşmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda daha önceleri (özellikle Batı'da) ücretli emeğe dönüştürülmüş

ücretsiz işlerin bazıları yeniden ücretsizleştirildiği gibi, ücretsiz işlerde² genel bir artıştan da söz edilebilir. Ücretsiz emek genel ekonominin gerçekte önemli bir parçasını içermektedir³. Kalkınma planları çerçevesinde kalkınma ve genel ekonomik büyüme ile ilişkisi kurulmayan ücretsiz emeğin açığa çıkarılması önemlidir. Ancak bunun dışında bizim açımızdan önemli olan bir olgu da bununla kadınların istihdamı arasındaki negatif ilişkidir. Kısaca sorun onların katılımını engelleyen veya onların çalışma yaşamında ikincil ve riskli grup kılan erkek egemen değerler/yapılardır. Bunun dışında sosyal hizmetler alanı kadın istihdamının yüksek olduğu bir alandır ve bunun küçültülmesi pek çok kadının işinden olması anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla genel yoksullaşmanın kadınlar açısından sonuçlarının başında ise hanenin ayakta kalması adına kadınların ücretli ve ücret karşılığı olmayan emeklerini arttırmaları ve hane içi geçim stratejisi olarak uygulanan harcamalara karşı getirilen kısıtlamalardan kadınların erkeklere göre daha fazla etkilenmeleri (hane içinde eğitim, sağlık, giyim, yiyecek gibi harcama kalemlerinden kadınlara ve kız çocuklara ayrılan payın düşmesi) gelmektedir (Wichterich 2004; Bora 2002, 65-89; Ecevit ve Ecevit 2002, 271-289).

Bütün bunların dışında, yoksullaşmanın yarattığı güçsüzlüğe paralel olarak, hane içinde ve dışında kadınların karşılaştıkları şiddetin ve dışlanmanın artması da üzerinde durulması gereken sorunlar arasındadır.⁴ Gerçekten de yeni güvensizlik ortamına erkeklerin tepkisi, aile içi şiddetin, boşanmanın, alkolizmin artması şeklini olmaktadır. Devletin sosyal alandan çekilmesi bir yandan geleneksel değerlerin güçlenmesiyle ve kadınlar üzerindeki baskı ve gericiğin artmasıyla sonuçlanırken, öte yandan toplumsal adaletsizliğin ve yoksulluğun arttığı bir ortamda geleneksel korunma ve dayanışma ağlarının hızla aşınması da söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla sosyal devletin iğdiş edilmesiyle, sosyal yardımlardan en çok yararlananlar olarak kadınlar çoğu zaman yoksulluk, baskı ve şiddet kışkırtıcılığına maruz kalmaktadırlar.

Göçün hızlandığı, etnik çatışmalar, savaş ve benzeri durumların arttığı, yeni istihdam stratejilerinin -emeğin kadınlaşmasına da paralel olarak- erkeği önemli ölçüde istihdam dışına ittiği koşulların erkekleri farklı biçimde mağdur durumda bıraktığı açıktır. Erkeklerin ölümüyle sonuçlandığı veya erkekler arasında alkolizm, aile sorumluluğundan kaçma, boşanma gibi tepkilere yol açtığı ölçüde bu durum, ailelerin parçalanmasına ve kadının hane reisi olduğu aile modelinin giderek artmasına yol açmaktadır. Böylece kadınlar ailenin geçimiyle, çocuk veya yaşlıların bakımı arasında sıkışıp kalmakta ve çoğunlukla bu koşullarla tek başına veya artık oldukça kısmileştiği anlaşılan gayri-resmi toplumsal dayanışma ağlarının desteğiyle mücadele etmeye zorlanmaktadır. Bu bağlamda aile reisinin kadın olduğu hanelerin artması ve bu durumla yoksulluğun feminizasyonu arasındaki görünür ilişki üzerinde önemle durulması gereken bir başka olgudur. Wichterich yoksulluğun feminizasyonunun temel nedeninin, ağır iş yükü ile düşük gelir arasındaki karşıtlık olduğunu savunur (Wichterich 2004, 192). Bu karşıtlığın özellikle, yoksulluğu tetikleyen ve dünyadaki hane halklarının %35'ini oluşturan kadının hane reisi olduğu ailelerde belirgindir. Aile reisinin kadın olduğu hanelerde yoksulluk ile toplumsal cinsiyetçi işbölümü arasındaki bu açık ilişkiye dikkat çeken Wichterich, Mısır'daki özelleştirme sürecini incelerken aile reisinin kadın olduğu hanelerin yüzde 65'inin yoksulluk sınırının altında yaşadığını, aile reisinin erkek olduğu hanelerde yoksulluk sınırı altındakilerin bunun yarısı kadar olduğunu belirtir (Wichterich 2004, 169-170).

Tekbaşına anneler, 'eğer' ve 'ama' demeden, çocuklarına bakmak ile aileyi geçindirecek geliri kazanmak arasında denge kurmak zorundadırlar. Sürekli gerilim ve aşırı çalışmadan ötürü özellikle hastalıklara karşı zayıf düşmektedirler. 'Korunmasız' toplumsal konumları şiddet riskini de arttırmaktadır (Wichterich 2004, 192).

Onun da belirttiği gibi gerçekten de yoksulluk kefesinde yer alanların en başında tek başına anneler ile yaşlılar bulunmaktadır. Ayrıca bu tür ailelerde yoksulluğun veya mahrumiyetin ailenin çocuklarına aktarıldığı (intergenerational transmission of disadvantage) ve bu şekilde kalıcılık kazandığı belirtilmektedir. Chant yoksulluğun kadınlaşması ile kadının aile reisi olduğu haneler meselesinin özdeşleştirilmesine şüpheyle yaklaşırsa da bu ilişkiyi tamamen reddetmez.⁵ Bu bağlamda Chant kadınların neden erkeklerden daha fazla yoksul olduğu konusuna getirilen açıklamaların aynı zamanda hane reisi olan kadınların yoksulluğunu acıllaştıran olgular olarak ele alınabileceğini belirtir. Buna göre Chant kadınların yoksullukla mücadele araçları açısından dezavantajlı olmalarını, kadınların iş yükü ağır ve düşük ücretli işlerde çalışmalarını ve kültürel, yasal ve işgücü piyasasına dair engeller sebebiyle kadınların sosyo-ekonomik hareketlilikleri üzerindeki baskıları kadının aile reisi olduğu hanelerdeki kadınları dezavantajlı kılan öncelikli faktörler olarak sıralar (Chant 2009, 6). Özellikle evde bakmakla yükümlü olunan çocukların ve/veya yaşlıların (buna engelliler de eklenmelidir) olması durumunda bu kadınlar, bunların bakımı ile gelir getirme ödevi arasında bir denge kurma çabasının yarattığı

sorunlar yüzünden, ev içinde gideri kısıtlayan önlemlere yeterince zaman ayıramadıkları gibi, genellikle enformel sektörde yer alan esnek zamanlı ancak düşük ücretli ve güvencesiz işlere yönelirler. Kadının ailenin reisi olduğu hanelerdeki kadınları ‘yoksulun yoksulu’ yapan diğer önemli etmense, Güney ülkelerini çoğunda gelir azlığından doğan kaybın bir dış destekten (devlet ya da olmayan koca) gelecek para transferleri yoluyla giderilmesinin söz konusu olmamasıdır. Kısaca aile reisinin kadın olduğu hanelerdeki kadınlara, çocuk veya yaşlıların bakımı için özel bir sosyal hizmet ya da ek gelir tasarlanmamakta, kadınlar bu koşullardan doğan sorunlarla tek başına veya sadece gayri resmi dayanışma ağlarının desteğiyle mücadele etmek zorunda bırakılmaktadırlar. Ancak burada kadının aile reisi olduğu hanelerdeki kadınların karşılaştığı bir özel sorun da, bunların çeşitli sebeplerle toplumsal ağlarının dar olmasıdır.⁶ Kısaca yoksulluğun feminizasyonu oldukça farklı sosyo-ekonomik dinamiklerle iç içe geçmiş karmaşık bir olgudur. Bu nedenlerle farklı coğrafyaların kadın yoksulluğuna ait farklı haritaları olduğu bir gerçektir.

Yoksullukla ve kadın yoksulluğuyla mücadelede egemen stratejiler

Yoksullukla ve kadın yoksulluğuyla mücadelenin STK’laşması ve sosyal hizmetlerin feminizasyonu

Refah devletinin girdiği krizle şekillenen kapitalist küreselleşme sürecinde ortaya çıkan farklı siyasi ve sosyal güçlerin (bu farklı siyasal aktörler veya güçler için bkz. Kean, 2004) her biri için sivil toplum kavramının (ve dolayısıyla STK’lar biçiminde örgütlenmenin) anlamı farklıdır. Ancak bize göre devlet toplum ilişkisinin yeniden düzenlenmesi sürecine asıl damgasını vuran ve yön veren neo-liberal yaklaşım olmuştur ve bu görüş sosyal refah devletinin geri çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu doldurmak adına üç temel adres gösterir.⁷ Bunlar güçlü/otoriter devlet, piyasa mekanizmaları ve STK’lardır. Yani neo-liberal rejimler açısından, artan sosyal sorunların ve yeni siyasal hareketlerin etkisiyle ortaya çıkan toplumsal hareketlilik ya güçlü/otoriter devlet tarafından bastırılacak ya da mikro-ölçekte yürütülecek politika ve programlarla yumuşatılacaktır. Bu ikincisi açısından temel aktörler ulus-devletler yerine BM, DB, IMF gibi uluslararası kuruluşlar olmuştur. Söz konusu uluslararası kuruluşlarca üretilen proje, program ve benzeri mikro politikalar ise daha çok yerel STK tipi örgütlenmeler eliyle yürütülmesi ön görülmektedir. Nitekim günümüzde sivil toplum kavramı sıklıkla siyasi partilere dayanmayan siyasi süreçlere göndermede bulunur ve bununla özellikle sivil toplumun küresel doğası ve ulusal düzeyi aşan yeni siyaset biçimleri ima edilmektedir.⁸

Türkiye’de de 1980’lerde devlet toplum ilişkisi yeniden yapılanmaya başlamıştır. Muhalif söylemin koordinatlarının değişime zorlandığı bu yıllarda, sol muhalefetin geri çekilişi, siyasal alanda sadece Yeni-sağ’ın egemenlik kazanmasına değil, Kürt hareketi, kadın hareketi ve İslamcı hareket gibi yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışına da zemin oluşturmuştur. 1980’lerde Türkiye’de öne çıkmaya başlayan yeni siyasi dinamiklerin, aktörlerin ve uluslararası kuruluşların etkisiyle sivil toplumun hem anlamı çeşitlenmiş hem de yapısı dönüşme uğramıştır. Devlet toplum ilişkisini yeniden kurmak adına siyasal mücadeleler devam etse de, günümüzde Türkiye’de de neo-liberal yaklaşım egemenlik kazanmıştır (Özkazanç 1999). Dolayısıyla dünyada genel olarak gözlemlendiği gibi, Türkiye’de de devletin gerçekleştiremediği ya da gerçekleştirmediği eğitim, sağlık ve benzeri pek çok sorumluluk ya özelleştirme yoluyla piyasa dinamiklerine bırakılmakta ya da çeşitli STK’lara devredilmektedir.⁹

Bu toplumsal süreç içinde Türkiye’de de bir yandan uygulanan neo-liberal politikalar kalkınma ve büyüme gibi etkileri çerçevesinde savunulurken, diğer yandan bunların yoksulluğun artmasını önlemediği görülmüştür. Gerek Türkiye’de gerekse küresel ölçekte neo-liberal politikaların tahribatı ve yoksullukla mücadele bağlamında köklü değişikliklerin önerilmiyor olmasının yarattığı derin kuşkulara ve eleştirilere karşı çözüm üretmek üzere bir dizi söylem ve pratik geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlar açısından STK’lara yüklenen rolün ağırlığı dikkat çekicidir. Ancak Chossudovsky’ye göre uluslararası kuruluşların yoksullukla mücadele programları çerçevesinde “yoksulluğun hafifletilmesi” borç servisi amacına hizmet eder.

Bretton Woods kuruluşlarının belirleyiciliği altındaki ‘sürdürülebilir yoksulluk azaltımı’ sosyal sektör bütçelerinin kısılması ve harcamaların seçmeci bir şekilde ve kart esasına göre ‘yoksullar için’ yeniden yönlendirilmesine dayanır. Oluşturulan ‘Acil Sosyal Yardım Fonu’ (‘Social Emergency Fund’) (Bolivia-Gana modeli), aynı zamanda devletin kamu maliyesini parçalarken, ‘yoksulluk yönetimi’ için ‘esnek bir mekanizma’ kurmayı amaçlar (Chossudovsky 2004, 78-79).

Chossudovsky'ye göre bütün bunlar bir "toplumsal mühendislik" şahkasıdır ve bu şekilde yoksulluk yönetilebilir kılınmaktadır. Gelişen "yoksulluk yönetimi" devletin toplumsal sektörlerden çekilmesini ve sivil toplum örgütlerinin yerel hükümetlerin pek çok işlevini üstlenmesini destekler görünmektedir. Böylece der Chossudovsky "büyük bir toplumsal değişim riski bastırılırken yerel toplulukların zorla da olsa hayatta kalması sağlanır" (Chossudovsky 2004, 79). Aynı bağlamda STK'ların (veya NGO'ların) işlevlerine dönük oldukça ağır eleştirilerle yüklü ve şüpheli analizlerden birini de Latin Amerika bağlamında Petras yapar (Petras, 1997). Neo-liberal politikaların desteğiyle NGO'ların yükselişe geçtiğini vurgulayan Petras, bu yaklaşım ile NGO'lar arasındaki ortaklığın devlet karşıtlığı olduğunu belirtir. Petras'a göre bu süreç sonunda NGO'lar neo-liberalizmin "cemaatçi yüzü" (Community face of neoliberalism) olmaktan öteye gidememişlerdir ve devlete karşı pozisyon alırken uluslararası donerlerin desteğine bağımlı yapılara dönüşmüşlerdir.

Holzer, Mertes ve Ewig'in (Holzer 2004; Ewig 1999) çalışmalarına referans vererek ve günümüzde Seattle ve Dünya Sosyal Forumu üzerine yapılan tartışmalara gönderme yaparak, buralarda yeni küresel sivil toplumu destekleyen savlar bulunabileceğini ve Nikaragua ve diğer Latin Amerika ülkeleri örneklerinde ise sosyal hareketlerin sivil toplum organizasyonlarına dönüşmesinin söz konusu olduğunu belirtir. Latin Amerika ülkelerinde görüldüğü gibi sosyal hareketlerin ve halk organizasyonlarının durumu faal bir sivil toplum için kritik bir öneme sahiptir. Ancak Holzer birçok Latin Amerikalı sivil toplum analistinin, bu yöndeki ilerlemenin yeniden değerlendirilmesi ve eleştirel bir biçimde kusurlarının gösterilmesinin gerektiğini ileri sürdüklerini de belirtir. Yoksullukla mücadele çalışmaları üzerine bu bağlamda yürütülen kritiklerde sıklıkla yer verilen ve sağlık ve eğitim servislerinin %40'ının devlet yerine uluslararası (ulusüstü) STK'lar tarafından sağlandığı Ghana bu başarısızlığa verilebilecek sadece bir örnektir (Edwards 2004, 21). Bu çerçevede uluslararası düzeyde yönetilen STK'ların rollerini ve onların yerel-ulusal sorunlar üzerindeki etkilerini de yeniden sorgulamak gerekmektedir. Bunların toplumsal güçlendirme çabaları, sermaye hareketliliğine ve ulusal düzeydeki ideolojik ve kurumsal yapılara (örneğin belediyelerin konumları, devlet kurumlarının iç çelişkileri, vs.) karşı-strateji geliştirmeksizin, yerel STK'lar üzerine odaklanmaktadır. Holzer'in de belirttiği gibi bugün Dünyadaki STK sektörü "1.1 trilyon dolarlık bir endüstri teşkil etmektedir" (Edwards 2004, 14). Böyle bakıldığında şirket birleşmelerini ve küresel kontrol eğilimi üzerine yapılan tartışmaları basitçe yersiz komplo teorileri olarak göz ardı etmemiz pek mümkün değildir.

Yukarıda değinildiği gibi kapitalist küreselleşme sürecine yön veren uluslararası kuruluşların müdahale ve politikalarını belirleyen temel hedefler, küresel kapitalizmle uyumlulaştırılması adına bu bölgelerde gerekli ekonomik koşulların ve ekonomik istikrarın sağlanmasıdır. Yukarıda uluslararası aktörler açısından yoksulluğa bakış açısının, yoksulluğun geçirdiği niteliksel değişime paralel olarak değiştiğini belirtmiştik. Bu bağlamda eski "kalkınma" perspektifinin eleştirilmesi ve "Ortodoks yapısal uyum politikalarının" yumuşatılması söz konusu olmuştur (İnsel 2001, 62-72). Örneğin 1980'den bu yana "yoksulluğun hafifletilmesi" Dünya Bankası'nın kredi anlaşmalarının bir "kredi alma koşulu" haline gelmiştir. Öte yandan yine Dünya Bankası, 1990'lı yıllarda, yapılsa uyum programlarının toplumsal maliyetlerine yönelik sert eleştirilere karşılık verebilmek için 'insan yüzü' ve 'toplumsal boyutlu' ikinci kuşak uyum programları hazırlamıştır (Wichterich 2004, 173). Ama esasen yoksulluğu azaltma girişimleri daha çok mikro ölçekte yürütülen çalışmalar biçiminde gerçekleştirilmiştir. Bütün bunların sonucunda yoksulluğun küresel bir sorun olduğu netleşmiş ve genel olarak bu yeni gelişmeleri kapsayacak yeni yoksulluk tanımları ve kriterleri araştırılmaya başlamıştır. Ancak hemen belirtelim bu bağlamda da tartışmalar ve mücadeleler hala sürmektedir ve kavramsal düzeyde belirsizlikler devam etmektedir.

Neo-liberal politikalar temelinde yumuşatılmaya çalışılan bir diğer gündem ise "kadın yoksulluğu" ve "kadının kalkınması" olmuştur. Dolayısıyla kadın hareketi örneğinde de yukarıda belirtilen yönde bir gelişme izlemek mümkündür. Bu bağlamda kadın hareketinin de 1970'li yılların sonlarına doğru STK/NGO'laştığı ve küreselleştiğini gözlemleyebiliriz. Burada, kadın hareketini ve bu hareket içinde yer alan STK'ları küreselleşmeye zorlayan ana aktörün BM olduğu da bilinmektedir (Bunch ve Carillo 1990, 70-82). 1990'lar itibarıyla ve yoksulluğun küreselleşmesine paralel olarak, kalkınma ve yoksulluk başlıklarının giderek küreselleşen kadın hareketinin de önemli gündemleri haline almaya başladığını görüyoruz. Dolayısıyla yukarıda genel olarak toplumsal hareketlerin ve yoksullukla mücadelenin STK'laşması konusunda belirtilen endişeler kadın hareketinin STK'laşması ve yoksullukla mücadeledeki rolleri açısından da geçerlidir.

Kadın hareketinin STK'laşması ve neo-liberal yaklaşımın içinde yumuşatılması sürecinin en belirgin örneklerine Doğu Avrupa ülkelerinde rastlamak mümkündür. Bu bölgelerde kadın hareketi ve bu hareket içinde yer alan STK'lar ya da NGO'lar için temel mesele demokratikleşmedir. Bu demokratikleşme perspektifi içinde ise kalkınma birincil meselesi olarak görülmez. Bunu dışında Nikaragua ve Latin Amerika ülkelerinde de

feminist hareketin NGO'laşması ve sorumluluğun bu NGO'lara devredilmesi sürecinin izlerine rastlanmaktadır. Örneğin Ewig Nikaragua'da sağlık alanında feminist hareketin NGO'laşması sürecini, bu süreç içinde bu NGO'larla devlet kurumları arasındaki etkileşimi ve bunun yarattığı karşılıklı dönüşümün düzeyini, bu bağlamda feminist hareketin NGO'laşmasının yarattığı sınırları incelediği makalesinde benzer sorunlara değinir (Ewig, 1999).

STK'ların göreve çağrıldığı neo-liberal küreselleşme bağlamında, kamu ve özel sektörün yanı sıra, hem işsizlerin hem de çalışma saatleri azaltılanların yararlı işlerde çalışmalarını içeren bir "üçüncü sektörden" de bahsedilmektedir. Wichterich'in tespitine göre örneğin Almanya'da refaha yönelik faaliyetlerde kiliselerde, huzurevlerinde, hastane odalarında, kadınlara yönelik projelerde, kendi örgütledikleri yuvalarda "gönüllü" çalışanların üçte ikisi kadındır. Burada özellikle Wichterich'in "sosyal güvenliğin feminizasyonu" olarak kavramsallaştırdığı sürecin üzerinde durmamızda yarar var. Esasen Wichterich bu kavramla sadece yeniden üretimle ilgili bazı işlerin ücretlendirilmiş olanlarının tekrar ücretsiz emeğe ve dolayısıyla kadına geri dönmesini ve geçim stratejisi olarak bu tür ücretsiz işlerin giderek artmasını kastetmemektedir. Bunun dışında kadınların sosyal yardımlaşma ve dayanışma ağlarının devletin sorumluluklarını üstlenmek üzere etkili olmaya başladıklarını ve bu ağlarda da gönüllü olarak çalışanların çoğunluğunun kadınlar olduklarını vurgulamaktadır.

Sosyal sistem devlete çok pahalı gelmeye başladığında, hemen sistemin 'demokratikleştirilmesi' için sesler duyulmaya başlamıştır. Tüm taraflar, toplumsal barışı güvenceye almak ve toplumsal sivilizlikleri törpülemek amacıyla, sivil toplumun gizli yedek işgücünü harekete geçirmeyi hedeflemektedirler. Sosyal güvenlik ağında ne kadar çok delik açılırsa, bakımla ilgili delikleri kapatma ve toplumsal bunalımla baş edebilmek için, çoğu kadın olmak üzere o kadar çok gönüllü devreye sokulur. Neoliberalizm iki yüzü 'daha az devlet, daha çok piyasa', sürtüşmenin gizli nedenlerini kırmanın bir yolu olarak 'kendi adına daha çok iş' ile doldurulmaktadır. Gönüllü çalışma ile sosyal hizmetlerde kısıntının bileşimi bütünleştirilmiş bir siyasi model olarak ortaya çıkmaktadır (Wichterich 2004, 160).

Türkiye'deki kadın hareketi kendine özgü nitelikleri olsa da Batı'daki kadın hareketiyle etkileşim içinde doğmuş ve bu etkileşim belirli ortaklıklara da vesile olmuştur. Bu açıdan Türkiye'deki kadın hareketi Kean'ın yeni toplumsal hareketler bağlamında ele aldığı niteliklerle örtüşmeler göstermektedir. Türkiye açısından 1980'li yıllar daha çok ikinci dalga kadın hareketinin ideolojik-politik olarak kendini kurduğu ve çeşitli eylemler yoluyla kendi sesini ve sözünü kamusalallaştırdığı eylem yılları olarak ele alınırken, 1990'lı yıllar daha çok kadın hareketinin kurumsallaştığı yıllar olarak kaydedilir (Tekeli 1998; Bora ve Gündal 2002; Berkay 1998, 1-12; Abadan Unat 1998, 323-336). 1980'ler de oldukça gevşek örgütler içinde ve daha çok bilinç yükseltme grupları olarak hareket eden feminist grupların gerçekleştirdikleri geniş katımlı kitlesel eylemler, 1990'lı yıllarda yerlerini kurumsallaşma isteklerine ve yeni yasal düzenleme arayışlarına bırakırlar (Bora ve Gündal 2002; Işık 2002, 41-72; Timisi ve Ağduk Gevrek 2002; Abadan Unat 1998, 323-336). 1980'lerden 1990'lara geçişle kadın hareketi önemli bir niteliksel ve örgütsel dönüşüme uğrar. Temelde 1980'lerde ortaya çıkan feminist politika önerileri, 1990'larda kamu politikaları haline getirilmeye çalışılmıştır. 1980'lere dayansa da, kurumsallaşma ve kamu politikalarının içine sızma (gender mainstreaming) eğilimi ve çabası kadın hareketinde kendisini 1990'larda gösteren önemli bir kazanımdır (Timisi ve Gevrek 2002, 38). "Cinsiyete dayalı eşitlik politikalarının" BM, AB, DB gibi uluslararası örgütlerin ajandalarına girdiği 1990'lı yıllarda, hem sivil toplum içerisinde hem de devlet içinde kadın hareketinin geliştirdiği politikaları kısmen de olsa benimseyen ya da en azından bu politikalara duyarlı yeni kurum ve örgütlenmeler gelişmeye başlar. Beraberinde yeni yaklaşım ve sorunları da getiren bu gelişme "kurumsallaşma süreci" veya "proje feminizmi"nin ortaya çıkışı gibi değişik biçimlerde adlandırılmaktadır. Bu dönemde bir yandan sivil toplum içinde kadın örgütlerinin sayısı ve çeşidi artarken (Kardam ve Ecevit 2002, 87-108) diğer yandan devletin ve yerel yönetimlerin meseleye yaklaşımında da önemli değişimler gerçekleşmiştir.

Ayrıca ikinci dalga kadın hareketi 1980'lerden başlayarak ve özellikle 1990'larda ulusal ölçeği aşarak küreselleşmekte olan kadın hareketiyle eklenmeye başlamıştır. Uluslararası konjonktürün de etkisiyle ulusal mekanizmaların oluşturulması ve özellikle BM'nin öncülüğünü yaptığı kadın hakları seferberliği, hem kadın hareketinin kurumsallaşmasına hem de uluslararasılaşmasına hız kazandırmıştır.¹⁰ Bütün bu gelişmelere rağmen kadın yoksulluğunun eylem düzeyinde kadın hareketi içindeki STK'laşma sürecinde aktif olarak yer alan kadın gruplarının önemli gündemleri arasına yaklaşık son on yılda girmeye başladığı söylenebilir. STK'ların kadınlarla ilgili yürüttükleri çalışmaların başında "kadına karşı ayrımcılığın önlenmesi" ve "kadına karşı şiddet"

gelmektedir. Ancak yoksulluğun BM'in ve DB'nin gündeminde ilk sıralarda yer almasının bu yöndeki gelişmeleri hızlandırdığı ve özellikle 2000'li yıllarda STK'ların bu konuya daha da fazla yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü'nün (KSGM) yaptığı bir çalışmaya göre Türkiye'de kadının statüsünü yükseltmeye yönelik çalışma yapan toplam 44 dernek ve 13 vakıf bulunmaktadır. Bu iki yapı dışında kalan diğer toplum kuruluşlarının sayısı 9'dur.¹¹ Bunlar arasında özellikle kadın yoksulluğuyla veya yoksul kadınlara dönük mücadeleleriyle öne çıkan girişimlerin sayısı da azımsanmayacak kadardır. Bunun dışında GAP İdaresi tarafından, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarını bütünleştiren yoksulluğu azaltma stratejileri, katılımcı yaklaşımların teşvik edilmesi, kapasite geliştirmeye yönelik çalışmalar ve bütün bu çalışmalarda dezavantajlı grupların ve cinsiyet perspektifinin gözetilmesi yönünde bir dizi projeler yürütülmektedir. Bu bağlamda yürütülen çalışmaların en önemlilerinden biri de Çok Amaçlı Toplum Merkezleri (ÇATOM'lar) projesidir.¹² Ayrıca aynı anlayışın günümüzde daha örgütlü bir biçim kazanmasına sebep olan bir diğer uygulama yerel yönetim düzeyinde yürütülecek programlara gönüllü faaliyetlerin dahil edilmesidir. Bu bağlamda, 9 Ekim 2005 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren "İl Özel İdaresi ve Belediye Hizmetlerine Gönüllü Katılım Yönetmeliği"ne bakılabilir (Aydın 2007, 207-220).

Yardım kuruluşları, devletin başarısızlığı ve geri çekilmesiyle oluşan boşlukları doldurmaya çalışan sivil güçlerdendir. Türkiye'de 18 ve üzeri yaştaki evli kadınlar arasında yapılmış "kadının siyasal sosyalizasyonu" konulu bir çalışmaya göre, görüşülen 976 kadınların dörtte bir oranında sivil toplumsal hayatta yer aldıkları görülmektedir. Bu küçümsenmeyecek bir orandır. Söz konusu kadınların %13'ünün partiyle, %11'nin ise dernek ya da vakıfla, %6'sının ise sendikayla ilişkisi olmuştur. Özellikle sivil toplum kuruluşlarıyla ilgili olarak dikkat çeken sonuç, kadınların en çok yardım derneklerine ilgi gösteriyor olmalarıdır (KASAİD, 2000: 70-77). Bu da yardım ilişkilerinde sivil güçlerin genişleyen hacmini gösterdiği kadar, burada kadınlara biçilen rolü de ortaya koymaktadır. Ancak bütün bu gelişmeler yukarıda da değinildiği gibi eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi gereken gelişmelerdir.

Moser'e göre 1985-1995 arasında kalkınma ağırlıklı çalışmalara yön veren yaklaşım daha çok "kalkınmada kadın" perspektifinden geliştirilmiştir. Ancak 1990'larda bu yaklaşım yerini "toplumsal cinsiyet ve kalkınma" perspektifine bırakmaya başlamış görünmektedir. Bu geçişte yerel kadınların çabalarının büyük önem taşıdığı belirtilmelidir. Moser'e göre bu kayma kendini kimi çalışmalarda ortaya koymuştur. Buna göre, örneğin 'Seeds 2'de, yoksulluk giderme hedefli gelir yaratıcı projeler kadınları istihdam alanına ve temel ekonomik aktivitelere dahil etmeye doğru stratejik bir geçişin izlerini taşımaktadır. Bu geçiş aynı zamanda STK'ların veya NGO'ların küçük ölçekli projelerinden yerel kadın örgütleri, hükümetler ve uluslararası ajanlar arasında ortaklığa veya işbirliğine dayanan büyük ölçekli programlara ve geniş çaplı siyasal kayımlara (Moser 1995, 209-213)

1980'lerde, uluslararası örgütlerin organize ettiği (özellikle BM'in öncülüğünde) toplantıların kadın hareketinin küreselleşmesinde ve farklı coğrafyalardan kadınların ve grupların bir araya gelerek siyasal bir etkileşim içine girmesinde önemli bir moment olduğuna kısaca değinmiştik. Bu gelişme feminist fikirlerle kalkınmada kadın meselelerinin bir arada tartışılmasına zemin oluşturan gelişmeleri de içinde barındırır. Bu yöndeki gelişmelere mikro ölçekte yürütülmesi ön görülen çalışmaların kavramsal çerçevesini de kurmakta etkili olmuşlardır. "Kalkınmada kadın" yaklaşımının ve bu çerçevede üretilmiş programların feminist eleştirisi beraberinde yeni açılımları da getirmiştir (bkz. Bunch ve Carillo, 1990). Ekonomik açıdan dar kalkınma tanımı yerine daha geniş bir yaklaşım önerilmiş, bu bağlamda kadınların üretken kılınması yerine ve kadınların kalkınmada anne rollerinin korunmasına karşı, kadınların güçlendirilmesi temel hedefler arasına yerleştirilmiştir. Feministlere göre kadınlar kalkınmanın bir sorunu olarak değil, kalkınmanın öznelere olarak görülmelidir. Ayrıca feminist açılımlar sonucunda kalkınma genel bir toplumsal değişim çerçevesinde ele alınmaya başlamış, bu yapısal dönüşüme uluslararası, ulusal ve hane düzeyinde var olan ekonomik, kültürel ve siyasal eşitsizlik ve egemenlik ilişkilerinin ortadan kaldırılması amaç ve düşüncesinin eşlik etmesi gerektiği görüşü vurgulanmıştır.

Ancak bütün bu gelişmelere rağmen bugün etkili olan temel sorun, NGO'laşmış yeni "dayanışma" ve "yardımlaşma" ağı içinde kadınların asıl olarak kuzeyli kadınların ve büyük donerlerin yardımlarına muhtaç zavallı, pasif, yoksul varlıklar olarak görülmesidir. Aynı çerçevede küreselleşme bağlamında güneyli ülkelerin durumunun ve kalkınmada kadın yaklaşımının eleştirisiyle birlikte meselenin kadın sorunu olarak ele alınmasının sınırları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle tüm toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki bir değişimin ve yoksullukla mücadelenin genel bütünsel bir toplumsal değişim içinde mümkün olabileceği öngörülebilir. Bu bağlamda yukarıda değinildiği gibi makro politikalar ile mikro programlar arasındaki bağlantıların iyi okunması önemlidir. Özkazanç'a göre bu üretim tarzı, birikim rejimi ve devlet yapısı ile toplumsal ve kültürel ilişkiler ve

ataerkil örüntüler bağlantısının kurulması demektir (Özkazanç 2002). Ancak yukarıda da belirtildiği ve yine Özkazanç'ın da vurguladığı gibi, gerek Türkiye'de, gerek dünyada bugün kadın hareketinin STK/NGO'laşması ve bunların uluslararası örgüt ve kuruluşlarla ilişkisi göz önüne alındığında, bunların genel bir toplumsal değişimi hedefleyen bir toplumsal hareketin parçası olmaktan oldukça uzak olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla söylem düzeyinde feministlerin kadın yoksulluğunun yapısallığına yaptıkları vurguya rağmen, uygulamada çözümler daha çok mikro ölçekte gerçekleştirilmekte ve sadece kadınların güçlendirilmesine odaklanılmaktadır. Bir başka deyişle, kadın hareketinin hükümetler ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği içinde çalışan STK/NGO tarzı kadın örgütlerine dönüşmesi, yapısal uyum sürecinin aksayan yönlerinin tamir edilmesine hizmet etmekle sonuçlanabilecek bir durumdur (Ewig 1999).

İnsel'in de belirttiği gibi mutlak ve göreceli yoksulluk tanımları temelinde oluşturulan stratejilerin ötesinde, üzerinde durulması gereken bir başka olgu karma yoksulluk göstergeleridir. Bu durumda "geri kalmış bölgeler için mutlak yoksulluk, göreceli gelişmiş bölgeler için ise göreceli yoksulluk çizgisinin ele alındığı bir ülkede karma yoksulluk göstergesi" düzenlemek mümkündür (İnsel 2001, 69). Buna göre ülkemizin belirli bölgelerinde, örneğin Doğu ve Güney Doğu illerinde, deprem bölgelerinde yürütülecek yoksullukla mücadele programları ve politikalar açısından esas alınacak ölçü mutlak yoksulluk kriterleriyken, diğer bölgelerde esas alınacak ölçü göreceli yoksulluk kriterleridir.

Bu bağlamda ele alınabilecek bir diğer sorun gelir dağılımı hesaplanırken birim olarak hanenin mi, tüketici bireyin mi baz alınması gerektiği de -özellikle kadınlar ve yoksulluk arasındaki ilişki açısından- önemli bir sorudur. İnsel'in de üzerinde durduğu göreceli yoksulluk kriterlerini daha çok eşdeğer hanehalkı geliri hesabına dayanılmasıdır. Bora'ya göre 1990'larda farklı toplumsal rol ve konumları olan bireyleri içeren hanenin keşfedilmesi önemlidir (Bora 2002, 65-89). Gerek karma yoksulluk kavramsallaştırması ve bunun içinde göreceli yoksulluğun kazandığı yeni vurgu, gerekse yoksulluğun heterojen hane yapısı içinde ele alınması girişimleri, kadın yoksulluğunun yoksulluk araştırma ve çalışmalarına girmesini kolaylaştırır ve bu şekilde yoksulluk deneyimi açısından kadınlar arası farklılıklar açıklık kazanır.

Burada özellikle hane yapıları arasındaki farklar ve bölgesel eşitsizlikler baz alınabilir. Bunun dışında yerel kültürün kadınlar üzerindeki etkileri dikkate alınmak üzere çalışmalar etnik ve benzeri kimliklere hassas bir biçimde tasarlanabilir. Örneğin aile reisinin kadın olduğu hanelerdeki kadınların konumlarıyla, aile reisinin erkek olduğu hanelerdeki kadınların konumları oldukça farklıdır. Chant'ın da belirttiği gibi birinci gruba giren kadınların temel sorunu kadınların ev içi sorumluluklarıyla gelir getirmek için mücadeleleri arasına sıkışması ve yaşamı idame ettirecek gelirin yetersiz olmasıdır. Buna karşı ikinci grup kadınlar için sorun daha çok hane içindeki gelirin eşit dağılmıyor olması, yani kaynaklar üzerindeki kontrolün dağılımı ve kaynaklara erişimdir. Bu yoksulluk türünü Chant 'ikincil yoksulluk' (secondary poverty) olarak adlandırır (Chant 2008, 29). Bu ikinci grupta yer alan kadınlara daha çok göreceli yoksullukla mücadele stratejileri üzerinden yaklaşılması uygun görünmektedir. Karma yoksulluk göstergesi çerçevesinde Bora'nın belirttiği biçimde (heterojen ve iktidar ilişkilerinin alanı olarak) haneye atıfta bulunulması, bu farklılıkları görmek ve kadın yoksulluğunu genel yoksullukla bağlantılandırmak açısından önemlidir. Kadınlar ev içi geçim stratejilerini uygulayan ve yoksullukla mücadele eden temel aktörlerse de, ev içindeki kaynaklar üzerindeki hakimiyet genellikle kadınların elinde değildir. Bu nedenle yoksulluğun düzeyi belirlenirken tek gösterge gelir olmamalı, toplumsal yoksunluk sorunu da dikkate alınmalıdır. Bu da yoksulluğun göreceli ve öznel tanımı açısından önemlidir. Yukarıda değinildiği gibi bütün bunlar bütünlüklü ve çok boyutlu bir kavramsallaştırmayı gerektirir. Bu bağlamda kadın yoksulluğunun Türkiye'deki yüzlerinin ve kritik dönemeçlerinin resmedilmesi önemlidir.

Sonuç yerine: STK merkezli egemen politikalara eleştirel bakmak

Yukarıda günümüz kapitalist küreselleşme süreci içinde yoksulluk ve kadın yoksulluğunu ve bu sorunlarla mücadele açısından etkin olan sosyal politikaları ele almaya çalıştık. Bu açıdan temel eğilimlerden biri yoksullukla mücadelenin uluslararası kuruluşlar temelinde ancak mikro ölçekte STK'lar üzerinden yürütülüyor olmasıdır. Ancak bunun neo-liberalizmin yoksulluğu yönetilir kılması gibi bir sonuçla malul olması, STK'laşmakta olan kadın hareketi ve diğer sosyal hareketlerin kendisini yeniden gözden geçirmesini zorunlu kılmaktadır. Peki bütün bu incelemeler ışığında alternatif karşı-stratejiler açısından üzerinde durulması gereken noktalar neler olabilir?

Her şeyden önce neo-liberal politikaların ekseninde küreselleşmenin olumsuz etkileri göz önüne alındığında STK'ların mikro alanda yürüttükleri çalışmalara yön veren makro neo-liberal politikaların yarattığı tahribatın bilinciyle hareket etmesi önemli görünmektedir. Bir başka deyişle özellikle yoksullukla mücadele eden

kadın kuruluşları açısından konuya yaklaşacak olursak, mesele kadın yoksulluğunun genel yoksullukla ve diğer yoksulluk biçimleriyle ilişki içerisinde ele alınmasıdır. Dolayısıyla bu kapitalizmi erkek egemenlik arasındaki karmaşık ilişkileri diğer ezilme biçimlerini dikkate alan bir kesişimsel analizi gerektirir. Aynı bağlamda kapitalist küreselleşmenin getirdiği yenedünya düzeni iyi çözümlenmeli ve bu mekanizmanın çoklu iktidar yapısının da iyi değerlendirilmelidir. Bu bağlamda üzerinde durulması gereken temel meselelerden diğeri savaş, etnik ayrımcılık, göç gibi sosyolojik dinamiklere yön veren, yasal düzenlemeleri adalet ekseninden koparan devlet rejiminin eleştirisidir. Bu açıdan devletle sivil toplum arasındaki ilişkinin ve sorumluluk paylaşımının nasıl olacağı sorusuna verilecek yanıt önemlidir.

Sivil toplumda yaşanan canlanmayı değerlendirmeye çalışırken devlete karşı sivil toplum gibi bir analizden hareket edilmesi Rosavallon'un belirttiği gibi bizi liberal devlet veya idari devlet ikilemine düşürebilir. Bu bağlamda yeni toplumsal hareketlerin dayandığı yeni siyaset anlayışı veya anti-politik politika sorgulanmalıdır. Rosavallon'a göre devlet meselesine (ve özellikle refah devletine) yaklaşımımızda esas olan, devlet denetimine karşı özelleştirme ikileminden çıkarak, toplumsal alanda güçlenen ve görünürlük kazanan karşılıklı destek inisiyatiflerinin gelişimini, refah devletinin yeniden düzenlenmesi girişimiyle birlikte ele almamız gerekliliği ve bu bağlamda yerel yönetimlerin ve yerel demokrasinin önemli olduğu hatırlanmalıdır. Devletin merkezi iktidarının eleştirisine, adil dağıtım sorunu dışında bir de demokrasi sorunu çerçevesinden yaklaşılabilir. Rosavallon demokrasi sorunuyla ilişkili olarak farklılıklar arası çatışmanın ve mücadelenin üretken ve yapıcı kılınabildiği kamusal alanlar oluşturmak ve iktidarın görünürlük kazanması (Rosavallon 2004, 238) gibi meseleleri vurgularken, Heller daha çok temsili demokrasi sorununa odaklanır. Karşılıklı destek inisiyatiflerinin geliştirilmesi sorunu yurttaş haklarının genişletilmesini içermekteyken, ikincisi devlet mekanizmalarının ademi-merkezileştirilmesi, saydamlaştırılması ve bürokrasiden arındırılması, hizmetin esnekleştirilmesi gibi meseleleri ima eder (Rosavallon, 2004). Aynı bağlam da 'refah rejiminin' yeniden yapılandırılması ve sosyal sermayenin güçlendirilmesi gibi ikili bir arayıştan da söz edilebilir (Buğra 2000, 97-127; Buğra 2005). Burada yeniden düzenlenmesi önerilen 'refah rejimi' istihdam yapısını, formel sosyal politika kurumlarını ve enformel sosyal dayanışma ağlarını ve bütün bunlar arasındaki ilişkileri kapsamaktadır.¹³ Bu bağlamda, gündelik yaşamda toplumsal güvenliğin toplumsal destek ağlarını, kamusal ve özel finansmanı, sivil toplum kuruluşlarının yerel katılımı güçlendiren demokratik zeminler halinde örgütlenmesini, gönüllü çalışmaların tümünü içeren bir "çoklu destek stratejisiyle" (Wichterich 2004, 179) gerçekleştirilebileceğini görmek önemlidir. Kısaca refah rejimi bağlamında devletin ve devlet hizmetlerinin yeniden yapılandırılması, gayri resmi dayanışma ağlarının, sosyal sermayenin güçlendirilmesi devlet sivil toplum karşılığında uzak değerlendirmeler açısından önemli açılımlar sağlayacak hareket noktaları gibi durmaktadır.¹⁴ Bu açıdan 1990'ların sonunda literatüre hızlı bir giriş yapan sosyal dışlanma kavramı beraberinde buna karşı geliştirilen politikalar olarak "sosyal içerme politikaları" kavramını da getirmiş olması önemlidir (Gökbayrak 2005, 61-65).

Bugün AB içinde egemen olan neo-liberal yaklaşım çerçevesinde yoksulluğu bir iktisadi kalkınma meselesi olarak gören yaklaşımın sorunu istihdama bağlı olarak görmesi ve çözüm olarak da emek piyasası içindeki "aktifleştirme" politikaları geliştirmesi verilebilir. Bu politikalar sorunları yapısal olarak değerlendirmedikleri ölçüde, çözüme yönelik sorumlulukları bireylere yöneltirler. Bireylerin var olan sisteme daha aktif katılmaları için mücadeleye çağırırla. Bu esasen feminist politika içindeki "güçlendirme" kavramıyla benzerlik göstermektedir. Bu tamda günümüz kadın örgütleri veya STK'larının feminist söylemle birleştiği noktadır. Yapısal toplumsal bağlamın çok ötesinde bireyler olarak kadınların güçlendirilmesi gibi sınırlı hedeflerle yola çıkan bu STK'ların neo-liberal politikaları yumuşatma ve yoksulluğun yönetilebilir kılınmasına hizmet etmesi ihtimalleri üzerinden önemle durulması gereken bir sorundur.¹⁵

Sonuç olarak yoksulluk meselesi siyasi ve ekonomik boyutları olan ve her iki yönüyle de sorgulanması gereken, sosyal ve yapısal bir olgudur. Bu bağlamda yoksulluk iktisadi ve siyasi yönleriyle geniş bir açıdan ele alınması gereken demokrasi sorununun da merkezine oturan bir meseledir. Bu iki yönelimin bir arada ele alınması yoksulluk sorununa doğru açıdan bakmamamızı sağlayacak temel hareket noktası olacaktır. Bu bağlamda sosyal yardım veya vatandaş olarak asgari gelir hakkı ve istihdam yaratma hedefleri ve girişimleri karşıtlık içinde ele alınmaz. Ayrıca devletin istihdam politikaları açısından rolünün yeniden tanımlanmasının dışında, sağlık ve eğitim gibi hizmet alanlarındaki düzenlemelerin ve politikaların yeniden kurgulanması ve vergi sisteminde önerilecek köklü bir reform girişimi türünden uygulamalar da üzerinde düşünülmesi gereken makro politikalar arasındadır.¹⁶

Aynı bağlamda genel olarak toplumsal cinsiyete dayanan eşitsizlik ilişkileriyle mücadeleyle ve özel olarak da kadın yoksulluğu sorununa yönelik STK'lar açısından içine düşülebilecek önemli hata Wichterich'in de belirttiği gibi "sosyal güvenliğin feminizasyonu" meselesine karşı duyarsız olmaktır:

...sivil toplumsal kuruluşlarının toplumsal faaliyetleri, bir yanda, devletten kopmak ve kendi ayakları üzerinde durmak, öte yanda bağımsız hareket ve daha çok demokrasi için güç oluşturmaktadırlar. Devletin, toplumsal eşitlik ve güvence sağlayan bir kurum olarak önemini yitirmesi, yozlaşmanın artması, toplumsal adalete dayalı gelişme konusunda sivil toplum kuruluşlarına giderek daha çok umut bağlanmasına neden olmuştur. Kadın gruplarının yaratıcılığı ve yapıcılığı, böylece kadınlarda var olduğu düşünülen tükenmez yaşam gücüne ilişkin bir miti doğurmuştur. Bu mit, yapısal uyum sağlayan kadınların da sınırlı zaman ve enerjileri olduğunu anlayamadığı gibi, sorumluluğun feminizasyonunu da yanlış bir biçimde romantikleştirmektedir (Wichterich 2004, 180).

Sorumluluğun feminizasyonuna ve sivilleştirilmesine karşı, devlete sorumluluklarını hatırlatan ve devletin halk demokrasisi ekseninde dönüşümünün hedefleyen bir çizginin yeniden yeşertilmesi önemlidir.

Yukarıdaki inceleme ışığında üzerinde durulması gereken bir diğer sorun yoksulluk tanımlarının çeşitlenmesidir. Bu noktaya ilişkin olarak söylenmesi gereken en temel argüman mücadele stratejilerinin de çoğaltılması gerekliliğidir. Özbudun'un da belirttiği gibi 1960'lı ve 70'li yıllarda "unutulan", hatta marjinalleştirilmiş/alt edilmiş" bir sorun sayılan "yoksulluk" olgusunun yeniden gündeme girmesinin nedenleri pek çoktur, ama açık olan bir nedeni kapitalist küreselleşmenin yukarıda değindiğimiz yeni biçimiyle birlikte yoksulluğun yakıcılığının artması ve biçim değiştirmesidir. Özbudun'a paralel olarak "yeni yoksulluğun" ya da "yoksulluğun yeni tanımlarının" asgari temel ihtiyaçların giderilememesi durumunu da içeren, ancak bunu aşarak yoksulluğun toplumsal/kültürel (ve hatta sosyal/siyasal) boyutlarını işe çağıran bir yaklaşımdan tarif edilmesinin önemli bir gelişme olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Özbudun son dönemde literatürde öne çıkan "toplumsal dışlanma", "marjinalleş(tiril)me" ve "sınıf-altı" (under-class) kavramlarının altını çizmektedir (Özbudun 2002, 53-69). Gerçekten de yoksulluğun tanımının mutlak yoksulluktan uzaklaştığını uluslararası kuruluşların metinlerinde de görmekteyiz.

Toplumsal eşitsizliklerin artması sonucunda kadınlar arası farklılıkların ne yönde oluştuğuna yukarıda değinmiştik. Buna paralel olarak hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kadınlar arası ortak bir dayanışmanın kurulmasının giderek güçleşiyor olması da önemli bir sorundur. Bu durum bir yandan kadın sorunun genel toplumsal değişim içinde ele alınmasını zorunlu kılarken, diğer yandan kadın gruplarının ortak eylem ve programlar çerçevesinde hareket etmelerini güçleştiren bir faktördür. Yoksulluk gibi bir sorunun diğer eşitsizlik ilişkileriyle birlikte değerlendirilmesini zorunlu kılan aynı koşullar, kadınların gündemlerini farklı biçimlerde etkilemekte ve kadınlar açısından sorunlar arasındaki önem sıralamasının değişimine sebep olabilmektedir. Bütün bunlar gerek kadın sorunu merkezli STK'ların, gerekse kadın hareketi içinde yer alan diğer aktörlerin üzerinde durması gereken temel meselelerdendir.

Yoksulluk tanımlarında görece yoksulluk kavramına doğru kayılması, yoksulluk ve kalkınma söylemlerinin içine toplumsal cinsiyet boyutunun girmesi ve kadın yoksulluğunun genel bir toplumsal değişim perspektifi içinde ele alınması gibi önemli gelişmelere rağmen, bugün bu alanda ciddi bir değişim yaşanmıyorsa, bu biraz da yoksulluğun kavramsallaştırılmasına dair sorunlardan ve yoksullukla mücadele çalışmalarına yön verecek olan yoksulluk haritalarındaki eksikliklerden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda güncel ve farklı yoksulluk biçimlerinin ortaya konması ve kadınların bölgesel konumları, etnik ve benzeri kimlikleri nedeniyle bu geniş tablo içindeki dağılımlarının açığa çıkarılması, kadınları yoksullaştıran etmenler arasındaki etkileşim ve bunların genel ekonomi-politik ve toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlik ilişkileriyle bağlarının tespit edilmesi önemlidir. Chant kadınların yoksulluğunun sadece çok boyutlu olmadığını, aynı zamanda çok sektörlü (multi sectoral) de olduğunu vurgular. Bu kadınların yoksulluğu farklı zaman ve uzamlarda farklı biçimlerde yaşadıklarını belirten bir kavramdır.

Chant'a göre bütün bunlar, yerel dayanışma ağlarının güçlendirilmesi ve katılımcı demokrasi temelinde işleyen yerel yönetimler kadar, ulusal ve yerel düzeyde 'toplumsal cinsiyete dayalı bütçelerin' (gender budgets) artırılmasını, yasal değişikliklerin gerçekleştirilmesini, sosyal hizmetler alanının yeniden yapılandırılmasını gerektirir (Chant, 2008). Bu aynı zamanda yukarıda değindiğimiz gibi Buğra'nın refah rejiminin yeniden yapılandırılması ve Şenses'in üretim ve emek pazarındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve istihdamın artırılması önerilerine de tekabül etmektedir (Buğra 2000; Şenses 2003). Bize göre yerel düzeyde kadın

hareketi içindeki gruplar ve STK'lar bu yöndeki genel toplumsal dönüşümün veya makro uygulamalardaki değişimlerin tetikleyici aktörleri olabilirler. Ayrıca STK'lar yerel düzeyde sosyal hizmetlerin doğru planlanması, uygulanması, yürütülmesi ve ihtiyaç sahipleriyle buluşması açısından denetçi rolü üstlenebilirler. Ancak bunun için gerçek anlamda taban örgütlerine dönüşmeleri gerekmektedir.

Bu noktada üzerinde önemle durulması gereken örgütlenme stratejileri yerleşme ve yerel yönetimlerin aktive edilmesi yönünde olması gerektiği görülmektedir. Köklü ve kalıcı çözümler için, STK'lar yerel kadın toplulukları ile yerel, ulusal veya uluslararası donerler arasında bir köprü olmak yerine, gerçekten yerel yaşamı demokrasi ekseninde dönüştürmeyi (üstelik kadınları toplumsal bağlarından azade bireyler olarak görmeden) hedeflemek zorundadırlar. Bu daha genelde çözümün aktörlerinin belirli finans kuruluşlarından ve temsil gücü belirsiz STK'lardan, yerel topluluklara ve yerel yönetimlere kaydırılması, çözümün "yardım" ilişkileri temelinden çıkarılarak "demokratik vatandaşlık ilişkileri" ve demokrasi ve hak talepleri temelinde yerleştirilmesi açısından esastır.

Ayrıca yukarıda değinildiği gibi yoksulluk genel kalkınma ve hatta gelir düzeyinin ötesinde kaynaklar üzerindeki kontrolün kimin elinde olduğu sorusuyla doğrudan ilintili olduğundan, bununla mücadele ederken güç, saygınlık, etkili aktör olma gibi olguların da sorunsallaştırılması gerekmektedir. Kadınları etkili ve otonom bireyler olarak görmek önemlidir, ancak aynı zamanda onların aile ve cemaat yapıları içinde yerleşik bir konumdan hareket ettikleri de unutulmamalıdır. Bu onların davranış ve tutumlarının gerisinde yatan rasyonelleri anlamak ve yerel yönetim stratejilerinin bunları dikkate alarak geliştirilmesini sağlamak için önemli olduğu kadar, toplumsal eşitsizlik ilişkilerinin hane içinde olduğu kadar hanenin sınırlarının ötesinde de ele alınması gereken bir olgu olduğunun görülmesi açısından önemlidir.

¹ Türkiye’de kadınların yoksulluğunu gösteren sosyo-ekonomik verilerin daha detaylı bir incelemesi için bkz. Bircan 2002, 119-127. Ayrıca eğitim, siyasal yaşam ve ekonomi alanlarında sunulan kaynaklara erişim açısından Türkiye’de kadınların durumu için bkz. Tan, Ecevit ve Sancar Üştir, 2000.

² Toplumların kadınlara yüklediği yeniden üretme vergisi’, ‘sevgi ekonomisi’, ‘bakım ekonomisi’ gibi kavramlar da kullanılmakta bkz. Wichterich 2004, 54.

³ Burada Wichterich (2004)’in ortaya attığı rakamlara bakılabilir

⁴ Bu açıdan Wichterich’in çalışmasında kadınların özellikle üretim sürecinde ve çalışma alanında karşılaştıkları şiddet ve aşağılamanın boyutlarına ilişkin pek çok örnek yer almaktadır, bkz. Wichterich 2004.

⁵ Chant kadının hane reisliğiyle yoksulluk arasındaki bağa tekrar tekrar yapılan vurguya rağmen, makro verilerin ve mikro toplumsal araştırmalara dayanan yeni ve büyümekte olan bir literatürün kadının hane reisi olduğu ailelerin ‘yoksulun yoksulu’ olduğu düşüncesini sarsmakta olduğunu ileri sürer bkz. Chant 2008, 397-409.

⁶ Kocanın ailesiyle bağların zayıflaması; yapılan kötü evlilik ve dışarıda çalışıyor olmak nedeniyle içinde bulunulan cemaat ve hatta akrabaları tarafından dışlanmaları veya aynı nedenlerden kaynaklanabilecek baskılardan kaçmak ve onurunu korumak adına kadınların kendi kendileriyle olmayı tercih etmeleri; kadınların altında ezildikleri sorumluluklar nedeniyle sosyal ilişkileri koruma ve güçlendirmeye zaman ve enerji ayıramamaları bu kadınların dayandığı toplumsal ağların dar olmasının ardında yatan sebeplerden bazılarıdır.

⁷ Batı’daki neo-liberal politikalara bir örnek olarak İngiltere’de uygulanan ekonomik stratejiler ve devlet rejimi modelinin analizi için bkz. Jessop, 1988. Ayrıca yine İngiltere’de aynı politikalar çerçevesinde devlet rejimindeki sağa ve otoriter yönetim biçimine kayışın politik-ideolojik analizi için bkz. Hall 1988.

⁸ Bu analiz için bkz. Kaldor, Anheier ve Glasius 2005.

⁹ Bu bağlamda örneğin Habitat II Türkiye’de bir STK patlamasını da beraberinde getirmiştir. Bunun dışında yıllardır devam eden Türkiye’nin AB’ne katılma çabaları, AB’nin Güneydoğu Avrupa ve Balkanlara doğru genişlemesi ve Batılı ülkelerin Türkiye’nin “demokratikleşmesine” gösterdikleri ilgi, DB ve BM öncülüğünde Türkiye’nin küresel kapitalizmle eklemlenme çabalarının olumsuz toplumsal sonuçlarını giderme girişimleri, uluslararası çalışan STK’ları ve projelerini Türkiye’ye getirmiştir. Yine 1999 Marmara Depremi’nden sonra STK sektöründe daha hızlı bir artış gözlemlenmiştir. (bkz. Akşit, Tabakoğlu ve Serdar 2002a, 401-427; Akşit, Tabakoğlu ve Serdar, 2002b; Holzer 2006, 141-149; Yarar 2006, 45-61). Aynı bağlamda bir diğer ilgi noktası ise 2000’den sonraki dönem içinde GAP (Güney Doğu Anadolu Projesi) bölgesi olmuştur. (bkz. Boyut Yayın Grubunun yayınladığı “Yoksulluğu Önleme Stratejileri” adlı kitabın ilgili bölümleri). Ayrıca sosyal politika bağlamında ve eğitim alanında AÇEV’in yürüttüğü çalışmadan da söz etmek mümkündür (bkz. <http://www.acev.org.tr>). Yoksulluk bağlamında Grammy Bank’ın Doğu illerinde yürüttüğü ve yoksullara sağlanan mikro-kredi çalışması ile yerel bir girişim olan Deniz Feneri adlı yardım derneğinin faaliyetleri dikkat çekicidir (<http://www.deyam.org.tr>). Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği (SÜRKAL)’ın gerçekleştirdiği kalkınma hedefli girişimler ve proje çalışmaları da yine yoksullukla mücadele de STK’ların rolü bağlamında ele alınabilecek örneklerden biridir (bkz. <http://www.surkal.org.tr>). Ayrıca Ulaşılabilir Yaşam Derneğinin toplumun kalkınma sorunu çeken kesimlerini güçlendirmeye dönük girişimlerinden (<http://www.uyd.org.tr>) ve Toplum Gönüllüleri Vakfının Mikro Kredi çalışmalarından da söz edilebilir (bkz. <http://www.tog.org.tr> ve <http://www.mikrokredi.tog.org.tr>). Sosyal politika bağlamında ve eğitim alanında AÇEV’in yürüttüğü çalışmadan (bkz. <http://www.acev.org.tr>), yoksulluk bağlamında Grammy Bank’ın Doğu illerinde yürüttüğü ve yoksullara sağlanan mikro-kredi çalışmasından ve Deniz Feneri adlı yardım derneğinin faaliyetlerinden (<http://www.deyam.org.tr>), Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği (SÜRKAL)’ın gerçekleştirdiği kalkınma hedefli girişimler ve proje çalışmalarından (bkz. <http://www.surkal.org.tr>), söz dileyebilir.

¹⁰ Örneğin Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü uluslararası sözleşmelerden doğan yükümlülükler çerçevesinde ülke raporları hazırlamış ve bu raporların hazırlanmasında kadın hareketinden temsilciler de yer almıştır. Kadın kuruluşlarının talepleriyle Birleşmiş Milletler Pekin ve Pekin+5 resmi heyetlerinde kadın hareketinden temsilcilere de yer verilmiştir.

¹¹ Bkz. <http://www.ksgm.gov.tr/ank.html>, Şubat 2008.

¹² Bkz. <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/catom.html>

¹³ Refah rejimi kavramının tanımı için bkz. Buğra 2009 ve Şenses 2003, 121.

¹⁴ Bu bağlamda bkz. Buğra ve Keyder 2003; Buğra ve Keyder 2005. Ayrıca İnsel’in ve Buğra’nın yoksullukla mücadelede STK’ların devletin sosyal hizmet sorumluluğunu üstlenecek girişim ve yaklaşımlarına dönük eleştirileri için bkz. İnsel 2005 ve Buğra 2005.

¹⁵ Buna karşı yoksulluğa iktisadi bir sorun olarak bakmayan, onu siyasal ve sosyal bir olgu olarak ele alan yaklaşımlardan da söz edilebilir. Örneğin yaklaşık 200’den fazla STK’nın bir araya gelerek oluşturduğu, 1990 yılında resmileşen ve bugün yirmiden fazla ülke ağına oturan Avrupa Yoksullukla Mücadele Ağı (European Anti Poverty Network- EAPN) yoksulluk sorununa siyasal bir perspektiften ve sosyolojik dinamikler ışığında baktığının altının çizen küresel STK’laradandır (Ekim ve Yurttagüller, 2006).

¹⁶ Bu bağlamda var olan politikaların ve politika önerilerinin incelendiği kaynaklar olarak bkz. Gündoğan 2003 ve Seyyar 2003.

Kaynakça

- Abadan Unat, Nermin. "Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü", in *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu (eds.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 323-336.
- Akşit, Bahattin, Bahar Tabakoğlu ve Ayşe Serdar "Ulus-Devlet, Küreselleşme ve Cemaatçilik Arasında Sıkışan/Gelişen Sivil Toplum", *Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme*, A. A. Dikmen, A. A. (ed.) içinde, Türk Sosyal Bilimler Derneği ve İmaj Yayınları, Ankara, 2002a, 401-427.
- Akşit, Bahattin, Bahar Tabakoğlu, ve Ayşe Serdar, "Türkiye'de Sivil Toplum Söylemleri", *STK'lar, Yerelleşme ve Yerel Yönetimler*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı: İstanbul, 2002b).
- Aydın, Saadet. "Yerel Hizmetlere Gönüllü Katılım Üzerine Düşünceler", KAYFOR (Kamu Yönetimi Forumu- Yönetim ve Reform)8-10 Kasım 2006, Bildiri Kitabı, Atilla Göktürk, Mahmut Özfindaner ve Güler Ünlü (ed.), (2007), 207-220.
- Aydın, Zülküf. "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve SivriHisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88 Bahar, (2001), 11-32.
- Barkey, Henri J. *The State and the Industrialization Crisis in Turkey*, Oxford: West View Press, (1990).
- Berktaş, Fatmagül. "Cumhuriyetin 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak", in *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu (eds.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, (2003), 1-12.
- Bircan, İsmail. "Türkiye'de Yoksulluk ve Kadınlar", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, ed. Yasemin Özdek, TODAİ İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, (2002) 119-127.
- Bora, Aksu. "'Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?': Yoksulluk Kadınlar ve Hane", *Yoksulluk Halleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Necmi Erdoğan (ed.) içinde, Demokrasi Kitaplığı, 2002, 65-89.
- Bora, Aksu ve Asena Günel. *90'larda Türkiye'de Feminizm*, Aksu Bora ve Asena Gündal (eds.), İstanbul: İletişim, 2002.
- Boratav, Korkut. "Inter-class and Intra-class Relations of Distribution under Structurel Adjusment: Turkey During the 1980's", in *The Politics Economy of Turkey*, (1990).
- Buğra, Ayşe. "Türkiye'nin Ahlaksız Konut Ekonomisi", *Devlet-Piyasa Karşıtlığı Ötesinde*, Ayşe Buğra (ed.) içinde, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2000, 97-127.
- Buğra, Ayşe. "AB Müzakere Sürecinde STK'lar ve Yoksulluk", *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferansı Yazıları* no. 6, İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, 2005.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder. *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi* BM UNDP Proje Çalışması, BM Kalkınma Programı, 2003.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder. "Poverty and Social Policy in Contemporary Turkey", Boğaziçi Üniversitesi Social Policy Forum, Haziran İstanbul, (2005).
- Bunch, Charlotte ve Roxanna Carillo. "Feminist Perspectives on Women in Development", *Resistant Inequalities, Women and World Development*, (ed.) Irene Thinker, New York: New York, Oxford University Press, (1990) 70-82.
- Chant, Sylvia. "Dangerous equations? How female-headed households became the poorest of the poor: causes, consequences and cautions", Momsen, Janet, (ed.) *Gender and Development: Critical Concepts in Development Studies. Critical concepts in development*. (Routledge: London, 2008).
- Chossudovsky, Michel. *Yoksulluğun Küreselleşmesi: IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İç Yüzü*, Çeviri: Neşenur Domaniç, (Çivi Yazılar: İstanbul, 1998).
- Ecevit, Mehmet ve Yıldız Ecevit, "Kırsal Yoksullukla Mücadele: Tarımda Mülksüzleşme ve Aile Emeğinin Metalaşması", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, ed. Yasemin Özdek, TODAİ İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, (2002), 271-289.

- Ecevit, Yıldız ve Serpil Sancar Üşür *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, TUSİAD-T/2000-12/290, (2000).
- Ecevit, Yıldız. “Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çalışılabilir?”, *C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), (2003 Özel Eki), 83-88.
- Edwards, Michael. *Civil Society* (Polity, 2004).
- Ekim, Başak ve Laden Yurttagüller, “Yoksullukla Mücadele Ağrı Genişliyor”, *Radikal İki* (30.04.2006).
- Eralp, Atilla Muharrem Tunay ve B. Yeşilada, “Introduction”, *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, (London: Praeger, 1993).
- Ewig, Christina. “The Strengths and Limits of the NGO Women’s Movement Model: Shaping Nicaragua’s Democratic Institutions”, *Latin American Research Review*, Summer 1999, V34, i3.
- Gökbayrak, Şenay. “Avrupa Birliği’nin Sosyal Koruma Sorunsalı Olarak ‘Sosyal İçerme Politikaları’”, *Çalışma Ortamı Dergisi*, sayı: 80, Mayıs-Haziran, (2005), 61-65.
- Gündoğan, Naci. “Yoksullukla Mücadelede İstihdam Politikalarının Rolü ve Önemi”, *Yoksulluk Sempozyumu*, Ahmet Emre Bilgili ve İbrahim Altan (haz.), (İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, 2003).
- Güler, Birgül Ayman. *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarılama Politikaları*, (Ankara: TODAİE, 1996).
- Hall, Stuart. *Thatcherism and the Crisis of the Left: the Hard Road to Renewal*, (London: Verso, 1988).
- Holzer, Petra Maria. “Neye İhtiyacınız Olduğunu Biliyoruz...: Uluslararası Geliştirme Projelerinde Söylem Hiyerarşileri”, *Toplumbilim*, Deprem Özel Sayısı: 21/Aralık, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006), 141-149.
- İnsel, Ahmet. “Yoksulluk Dışlanma ve STK’lar”, *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferansı Yazıları* no. 6, İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, 2005.
- İnsel, Ahmet. “İki Yoksulluk Tanımı ve Bir Öneri”, *Toplum ve Bilim*, Yaz/89, 2001, 62-72.
- Jessop, Bob. *Thatcherism: A Tale of Two Nations*, Cambridge: Polity (K. Bonnett, S. Brompley ve T. Ling ile ortak yayın), (1988).
- Kaldor, M.ary, Helmut Anheier ve Marlier Glasius, “Introduction”, *Global Civil Society* içinde, H. Anheier, M. Glasius, M. Kaldor (ed.), (London: Sage, 2005).
- Kardam, Filiz ve Yıldız Ecevit, '1990'ların Sonunda Bir Kadın İletişim Kuruluşu: Uçan Süpürge', *90'larda Türkiye'de Feminizm*, Aksu Bora ve Asena Gündal (eds.) içinde, İstanbul: İletişim, (2002), 87-108.
- KASAİD (Kadının Sosyal Hayatını Araştırma ve İnceleme Derneği), *Kadının Sosyal Yaşama Katılımı ve Siyasal Mobilizasyonu*, yayına hazırlayan Yıldız Tokmak, KASAİD yayınları, Ankara, (2000).
- Kazgan, Gülten. *Tanzimattan XXI.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, (1999).
- Keane, John. “Girişi”, *Sivil Toplum ve Devlet*, der. John Kean içinde, çeviren Levent Köker, İstanbul: Yedi Kıta Yayınları, (2004), 9-46.
- Keyder, Çağlar. *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1996).
- Köse, Ahmet Haşim ve Ahmet Öncü. “İşgücü piyasaları ve uluslararası işbölümünde uzmanlaşmanın mekansal boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye imalat sanayi”, *Toplum ve Bilim*, 86 Güz, (2000) 72-91.
- Mertes, Tom. *A Movement. Is Another World Really Possible?* (Verso, 2004).
- Moser, Caroline. From Nairobi to Beijing: The Transition from Women in Development to Gender and Development”, *Seeds2*, (haz.) A. Leonard (içinde), New York: Feminist Press. (1995), 209-213.

- Özbudun, Sibel. "Küresel Bir 'Yoksulluk Kültürü' mü?", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, ed. Yasemin Özdek, TODAİ İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, (2002, 53-69).
- Özkazanç, Alev. *Türkiye'de İktidar ve Meşruiyet Sorunu:1980'li Yıllarda Yeni Sağ*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi, (1999).
- Özkazanç, Alev. "Kadınlar ve Yoksulluk", Kadın ve Yoksulluk konulu çalışma Grubuna sunulan bildiri, , 5. Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı: Yoksulluk ve İnsan Hakları, 15-17 Kasım 2002, Ürgüp.
- Petras, James. "Imperialism and NGOs in Latin America", *Monthly Review*, Aralık 49/7, (1997).
- Riddle, Roger C. ve Mark Robinson, *Non-Governmental Organizations and Rural Poverty Alleviation*, Overseas Development Institute, (London: Clarendon and Oxford University Press, 1995).
- Seyyar, Ali. "Sosyal siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele", *Yoksulluk Sempozyumu*, Ahmet Emre Bilgili ve İbrahim Altan (haz.), (İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, 2003).
- Şenses, Fikret. "New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey: Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, *METU Studies in Development*, (Kitap eleştirisi) 30 (1), (2003), 121-128.
- Tekeli, Şirin, "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırılmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme", in *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu (eds.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 323-336.
- Timisi, Nilüfer ve Meltem Ağduk Gevrek, "1980'ler Türkiye'sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi", *90'larda Türkiye'de Feminizm*, Aksu Bora ve Asena Gündal (eds.) içinde, (İstanbul: İletişim, 2002).
- Tünay, Muharrem. "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony", in *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, (London: Proeger, 1993), 11-30.
- Wichterich, Christa. *Küreselleş[tiril]en Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, Tunç Tayanç ve Füsün Tayanç (çev.) , (Türk Sosyal Bilimler Deneği Yayınları, Ankara, 2004).
- Yalman, Galip. *Bourgeoisie and the State: Changing Forms of Interest Representation within the Context of Economic Crisis and Structural Adjustment Turkey Diving the 1980s*, The University of Manchester: Graduate Scholl of Social Sciences. Yayınlanmamış Doktora Tezi, UK, (2003)
- Yarar, Betül. "Depremlerden Sonra Düzce İlinde Sivil Toplumsal Hayatın ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Dönüşümü", *Toplumbilim*, Deprem Özel Sayısı: 21/Aralık, İstanbul: Bağlam Yayınları, (2006), 45-61.
- Yarar, Betül. *Politics of/and Popular Culture: Football and Arabesk in the Times of the New Right in Turkey*, (VDM Verlag Publication, 2009).

Diğer Kaynaklar

Yerel Yönetişim Yoluyla Yoksulluğun Giderilmesi Bölgesel Konferansı, 15-26- Nisan 2005 İstanbul (bu kaynak için bkz. www.ipc.sabanciuniv.edu/tr/ArastirmaAlanlari/documents/BolgeselKonferans.pdf, Şubat 2008)

Yoksulluğu Önleme Stratejileri: Sivil Toplum Kuruluşları Diyalogu, (1998), İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

İlgili Web Sitelerinin Adresleri

<http://www.acev.org.tr>

<http://www.deyam.org.tr>

<http://www.surkal.org.tr>

<http://www.kedv.org.tr>

<http://www.kamer.org.tr/index.php>, 10.06.2014)